

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KARLOVY V PRAZE

Katedra sociologie

Hana Víznerová

**FENOMÉN SOCIÁLNÍ EXKLUZE:
TEORETICKÝ RÁMEC A ASPEKTY PROBLEMATIKY**

Diplomová práce

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Richard Růžička, CSc.

Praha 2006

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předloženou práci vypracovala samostatně a použila pouze uvedených pramenů a literatury.

Hana Víznerová

V Praze dne 3. ledna 2006

Hana Víznerová

Ráda bych na tomto místě poděkovala PhDr. Richardu Růžičkovi, CSc. za jeho cenné připomínky a podporu při psaní této práce.

Obsah

Úvod	2
1 Východiska uvažování a širší souvislosti	5
1.1 Sociální diferenciacce, integrace, soudržnost a problém sociálního řádu	5
1.2 Sociální spravedlnost a sociální nerovnost	12
2 Problém sociální exkluze a inkluze	18
2.1 Vymezení pojmu sociální exkluze	21
2.2 Historie a souvislosti pojmu sociální exkluze	24
2.2.1 <i>Max Weber, Frank Parkin: teorie sociální uzávěry</i>	25
2.2.2 <i>Robert K. Merton: problém anomie a způsoby individuální adaptace</i>	29
2.3 Multidimenzionální charakter sociální exkluze	31
2.4 Související termíny a koncepce	43
2.4.1 <i>Chudoba a sociální exkluze</i>	43
2.4.2 <i>Deprivace, chudoba a sociální exkluze</i>	46
2.4.3 <i>Sociální inkluze</i>	48
3 Teoretické přístupy k chudobě a sociálnímu vyloučení	52
3.1 Paradigmata, diskursy a ideologická východiska	52
3.2 Paradigma monopolu: evropský koncept sociální exkluze	57
3.3 Koncept <i>underclass</i>	60
3.3.1 <i>Oscar Lewis: kultura chudoby</i>	61
3.3.2 <i>Kulturní, behavioralistický přístup</i>	62
3.3.3 <i>Liberální, strukturální přístup (paradigma specializace)</i>	65
3.4 Paradigma solidarity: francouzská tradice sociální exkluze	67
3.5 Srovnání jednotlivých přístupů	71
Závěr	76
Literatura	79

Úvod

V diplomové práci se budu zabývat vybranými aspekty fenoménu sociální exkluze a rovněž základními teoretickými přístupy, které si kladou za cíl objasnit příčiny vzniku sociálních problémů vyskytujících se v současných společnostech a hledat řešení, jak je odstranit, nebo alespoň eliminovat. Témata sociální exkluze, chudoby, sociálních nerovností a v širším významu sociálního znevýhodnění některých jedinců a sociálních skupin představují podle mne velice aktuální společenské problémy, na které je stále nutné zaměřovat pozornost jak ve společenských vědách, tak v praxi. Tato práce by měla přispět zejména k seznámení s pojmem sociální exkluze, k vysvětlení tohoto sociálního problému a v neposlední řadě, na základě srovnání rozdílných teoretických přístupů, k objasnění příčin jeho výskytu v současných společnostech a možných způsobů, jak se s ním vypořádat. Dotknu se rovněž empirické roviny problematiky, protože koncept sociální exkluze je zároveň analytickým modelem využívaným v sociologickém výzkumu a také v sociální politice jako nástroj k popisu aktuálních společenských problémů, jenž vede k tvorbě strategií a politik sociální inkluze.

V první kapitole se zaměřím na obecnější souvislosti uvažování o sociálních problémech v současných postindustriálních společnostech. Sledovaný fenomén sociální exkluze je nedílnou součástí teorií sociální stratifikace, sociální diferenciacce, integrace a sociální soudržnosti. Z určitých pozic je též považován za jeden z projevů a následků sociálních nerovností. Sociální exkluze narušuje jak sociální kohezi a sociální stabilitu společnosti, tak představu sociální spravedlnosti. Klíčové bude také téma sociálního řádu, jehož různá pojetí tvoří východiska myšlenek obsažených v přístupech k takovým sociálním jevům jako je právě sociální nerovnost, exkluze, integrace apod.

V další části nejprve definuji pojem sociální exkluze a popíši historii tohoto konceptu, včetně pojetí sociálního vyloučení v teoriích sociální uzávěry Maxe Webera a Franka Parkina. Pro doplnění uvádím rovněž teorii anomie, deviacce a způsobů individuální adaptace Roberta K. Mertonova, která přináší inspirativní podněty při teoretickém zkoumání sledovaného fenoménu. Ve své práci budu vycházet zejména z pojetí sociální exkluze, jež je aplikováno v diskursu Evropské unie a potažmo rovněž v České republice, důležitým momentem tudíž bude zachycení multidimenzionálního charakteru sociální exkluze. Zaměřím se na rozbor jednotlivých dimenzí, které na

jedné straně představují analytické nástroje tvořící východiska pro empirické zkoumání sociálního vyloučení, na druhé straně však ukazují šíři problematiky a jejich teoretickým popisem lze pochopit význam a rozmanité projevy sledovaného sociálního problému. V závěru kapitoly se zaměřím na související termíny jako je chudoba a deprivace, od kterých se koncept sociální exkluze odlišuje zejména zdůrazněním vztahových otázek daného problému, tj. problematiky sociální participace, sociální izolace, oslabení sociálních vztahů a společenských vazeb v kontextu současné individualizované společnosti. Vedle těchto konceptů rozeberu také proces sociální inkluze, který je se sociální exkluzí úzce provázán.

Problém sociálního vyloučení a související problém chudoby jsou předmětem zkoumání různých teoretických a empirických koncepcí. S odkazem na typologii Hilary Silver rozlišuji mezi třemi paradigmaty sociální exkluze – paradigmatem solidarity, monopolu a specializace. Každé vychází z odlišných teoretických i politických východisek, každé z nich pojímá odlišně definici a obsah konceptu sociální exkluze i otázku sociální inkluze, respektive integrace. Tyto přístupy se částečně překrývají s diskursy sociálního vyloučení (redistribuční diskurs, morální diskurs *underclass* a sociálně integrační diskurs), které vymezila Ruth Levitas. Významné je zejména rozlišení mezi teoriemi *underclass* a sociálního vyloučení. První z nich se uplatňuje spíše v angloamerickém prostředí a více se zabývá problémem chudoby, naproti tomu koncept sociální exkluze má svůj původ ve Francii odkud se rozšířil do dalších evropských zemí, později rovněž také do Velké Británie a stal se základním přístupem k chudobě a vyloučení v diskursu Evropské unie, a vedle ekonomických nerovností se zabývá dalšími oblastmi sociálního znevýhodnění a vyloučení. V této poslední kapitole vysvětlím základní premisy jednotlivých přístupů a jejich vzájemné vztahy a v závěru zhodnotím jejich možné nevýhody či naopak přínosy.

Téma sociální exkluze se v posledních desetiletích dvacátého století stalo předmětem debat o povaze současných vyspělých společností, které musejí čelit rostoucím sociálním problémům, a to jak v akademické sféře, tak v politickém diskursu a praxi. Rovněž v České republice se o tomto sociálním problému stále více hovoří v souvislosti s ekonomickou, politickou a sociální transformací společnosti v devadesátých letech a také s členstvím České republiky v Evropské unii, kde se koncept sociální exkluze stal základním přístupem využívaným v sociálním výzkumu a

ve strategických dokumentech boje proti chudobě a sociálnímu vyloučení. Česká republika například v této souvislosti přijala významný strategický dokument Národní akční plán sociálního začleňování na léta 2004 – 2006. U některých témat proto zmíním nejdůležitější problémy, které souvisejí s procesem sociální exkluze a jejichž projevy lze v české společnosti sledovat, zejména se však zaměřím na různé dimenze sociální exkluze u vybraných sociálních skupin nejvíce ohrožených sociálním vyloučením.

1 Východiska uvažování a širší souvislosti

Sociální exkluze představuje jeden z projevů sociální diferenciaci společnosti. Nárůst sociálních nerovností, polarizace společnosti, rostoucí počet marginalizovaných, chudých a vyloučených jedinců a skupin vytváří ve společnosti sociální napětí a konflikty a ohrožuje sociální soudržnost. Výskyt těchto sociálních procesů a problémů rovněž narušuje představu spravedlnosti a demokratické principy, na kterých současné západní společnosti stojí. V této kapitole sledovaný fenomén zasadím do širšího rámce s tím, že objasním příčiny a podstatu toho, proč se sociální exkluze stává jedním z největších společenských problémů vyskytujících se v soudobých společnostech.

1.1 Sociální diferenciaci, integrace, soudržnost a problém sociálního řádu

V čem tedy spočívá podstata problému, kde hledat příčiny sociální exkluze v současných postindustriálních společnostech, proč se tento problém stává jednou z prioritních otázek řešených jak na úrovni výzkumů, tak politiky a zdůrazňuje se aktuálnost využití konceptů sociálního vyloučení a chudoby? Tento zájem odráží povahu sociální reality, změn, ke kterým dochází přibližně od 70. let 20. století v západních vyspělých společnostech. V této době začal být koncept sociální exkluze a související koncept *underclass*¹ znovu rozvíjen a rozšiřován.

Mezi příčiny obav z problému sociální exkluze v posledních desetiletích dvacátého století patří zejména rostoucí ekonomická marginalizace a nezaměstnanost, a to především opakovaná a dlouhodobá, která je obvykle vedle materiální deprivace doprovázená silnou psychickou a sociální deprivací a je tudíž velkým rizikem pro sociální kohezi společnosti. Další příčinou je prohlubující se radikální individualizace

¹ Výraz „*underclass*“ ponechávám v originálním znění a nepřekládám jej. V českém prostředí se ve velké míře používá právě anglický výraz, někdy je překládán jako „třída deklasovaných“ či „podtřída“ nebo „třída chudoby“. Problém spočívá v různých definicích pojmu a teoretickém zázemí, ze kterého tato definice vychází. V mé práci zastávám spíše pohled, který považuje tuto skupinu jedinců za heterogenní sociální kategorii, nikoliv jako třídu složenou z jedinců v podobném tržním postavení. Takto označovaná skupina osob se navíc obvykle nachází mimo pracovní trh (nebo alespoň mimo formální pracovní trh), tudíž ji nelze považovat za třídu ve weberovském smyslu. Také Dahrendorf (1991) argumentuje, že *underclass* není vlastně třídou, nepodílí se na základních hodnotách, pravidlech a způsobech výroby, ti, kteří do této kategorie patří, jsou vlastně pro společnost nepotřební.

společnosti; oslabují se sociální vztahy a opora solidarity kolektivit jakými jsou rodina, komunita, třída, odbory a další. V neposlední řadě se problémem stává také rostoucí kulturní rozmanitost společnosti následkem imigrace a také emancipace etnických a jiných menšin a subkultur v rámci majoritní společnosti (Mareš 2004: 16).

Jak je patrné z výše uvedeného, fenomén sociální exkluze je obsažen v širší sociologické problematice sociální integrace společnosti, sociální soudržnosti i sociální solidarity. Především v diskursu Evropské unie je často problém sociální exkluze/inkluzie vztahován k otázce sociální koheze (soudržnosti). Ta představuje určitou podobu sociálního smíru a je dosahována vyrovnáváním rozdílů a minimalizací sociálního vyloučení (Mareš 2004: 21). Rostoucí diferenciací společnosti, existence sociálních nerovností a výskyt marginalizovaných a vyloučených jedinců i celých sociálních skupin tudíž vede k oslabení či ohrožení sociální soudržnosti tím, že tyto nežádoucí sociální procesy vytváří ve společnosti a v mezilidských vztazích pocity nejistoty, oslabují vědomí vzájemných povinností, důvěry, sounáležitosti a nejobecněji sociální solidarity. Otázkou je, kde hledat integrující či inkluzivní mechanismy, když trh práce a sociální stát² selhává.

Ačkoliv většina autorů píšících o fenoménu sociální exkluze a souvisejících konceptech zdůrazňuje, že se jedná o novou problematiku v rámci sociálních věd i politiky, ve skutečnosti je téma exkluze, marginalizace, sociální diferenciací společnosti a naopak sociální integrace a soudržnosti součástí sociologických teorií již od vzniku sociologie v rámci jejího základního tématu sociálního řádu v moderní společnosti. Zásadní otázka, kterou si pokládal například Émile Durkheim, byla: jak je integrace možná v diferencované a individualizované společnosti? Jaké vazby sjednocují jedince ve společnosti? Co drží společnost pohromadě?

Tyto otázky zahrnují v podstatě všechny sociologické teorie, ve kterých lze najít čtyři základní, odlišné odpovědi na otázku, jak vzniká a jakými způsoby se udržuje sociální řád v moderní společnosti. První je obsažena v teorii donucení, která vychází z předpokladu, že lidé dělají to, co se od nich očekává proto, že se obávají trestu, buď trestu fyzického, nebo trestu zabavení či omezení majetku, či vyloučení z některých významných institucí a pozic, zbavení svobody či některých práv

² V západních vyspělých společnostech se již od 70. let hovoří o krizi sociálního státu způsobenou zejména stále rostoucími náklady na sociální podporu a pomoc.

a privilegií, nebo se obávají některé formy stigmatizace. Druhým možným vysvětlením je teorie zájmová, která má dvě podoby – první vychází z klasických teorií sociální smlouvy, druhá z ideologie moderního liberalismu. Ve smluvní teorii je sociální řád vysvětlován jako výsledek dobrovolné a vědomé dohody mezi lidmi na základě vědomí nutnosti kooperace a výhod života v uspořádaném společenství. Ideologie liberalismu naopak chápe sociální řád jako nezamýšlený důsledek jednání členů společnosti, kdy každý sleduje svůj vlastní zájem. Další teorií sociálního řádu je teorie hodnotově konsensuální, která je obsažena již v pojednání Comta či Durkheima a je základním východiskem funkcionalistického myšlení. Mezi jedinci a skupinami tvořícími společnost existuje určitá míra shody, tj. konsensus, pokud jde o základní hodnoty, které je nutno respektovat a na nichž je také založen normativní a sociální řád společnosti, který představuje sociální regulaci a kontrolu a zakládá i koordinaci lidských činností. Hodnotový či normativní konsensus přispívá ke vzniku společného vědomí a identity, jež podporují stabilitu a soudržnost společnosti. Poslední možné vysvětlení podává teorie inerce, která předpokládá, že sociální řád vzniká a udržuje se tím, že společnost vytváří podmínky ke svému vlastnímu přežití a přetrvání. Každodenní opakující se aktivity slouží k sociální reprodukci a zakládají stabilitu kulturních vzorců. Pravidelné opakování (kauzálních) procesů umožňuje předvídatelnost některých jevů a procesů (VSS 1996: 960-961).

Jsou to zejména dva hlavní proudy myšlení, které souvisejí se sledovaným fenoménem sociální exkluze a širší problematikou sociální koheze. Sociální diferenciaci společnosti a výskyt sociálních nerovností jsou v kontextu konfliktní teorie (odpovídající v podstatě teorii donucení) považovány za následek mocenských zájmů a konfliktních střetů vyplývajících z odlišných zájmů jednotlivých členů a sociálních skupin či tříd ve společnosti. Tyto myšlenky jsou obsaženy v sociálnědemokratickém paradigmatu, které za základní způsoby posílení sociální koheze považuje odstranění či zmírnění sociálních nerovností a vyžaduje též jistou míru redistribuce, která by zajistila všem členům společnosti, tj. především materiálně a sociálně deprivovaným a znevýhodněným osobám a kolektivitám stejnou životní úroveň nebo ji alespoň přiblížila standardním podmínkám ve společnosti (Mareš 2004: 21).

ohrožených chudobou, lidí bez moci a vlivu: nezaměstnaní, nekvalifikovaní, rodiny s větším počtem dětí, neúplné rodiny, mladí lidé bez vlastního bydlení, staří lidé, invalidní lidé, méně i středně kvalifikovaná část ženské populace, obyvatelé malých měst a vesnic a méně rozvinutých okresů a regionů (severní části Čech a Moravy) či příslušníci etnických menšin, zejména romské (Machonin 2002: 24-25). Tento výčet zahrnuje nejen jedince ohrožené chudobou, ale též sociálním vyloučením. Výrazná polarizace společnosti (a souběžné oslabování významu a postavení střední třídy) vede k sociálnímu napětí a konfliktům, narušuje představy o sociální solidaritě, soudržnosti i spravedlnosti (včetně ospravedlnění sociálních nerovností).

1. 2 Sociální spravedlnost a sociální nerovnost

Fenomén sociální exkluze, jak bylo uvedeno v úvodu, je zasazen v širší problematice sociální nerovnosti a sociální spravedlnosti, resp. nespravedlnosti, v kontextu probíhajících sociálních a ekonomických změn ve vyspělých společnostech posledních desetiletí dvacátého století.

Pojem sociální spravedlnosti byl do sociologie převzat z etiky a z politické filosofie, v sociologie je spjat s požadavkem na redistribuci materiálních hodnot, postavení, prestiže, odměn a sankcí a je tedy úzce propojen s požadavkem sociální rovnosti (VSS: 1212). V podstatě je však v sociologii sociální spravedlnost ztotožněna s distributivní spravedlností a v souvislosti se socioekonomickými nerovnostmi existujícími ve společnosti si klade otázky například po příčinách či ospravedlnění chudoby a bohatství. V sociologickém výzkumu je pojem spravedlnosti užíván při zkoumání sociálního systému se snahou porozumět tomu, jak lidé vnímají ekonomické a sociální nerovnosti. Tato hodnocení jsou ovšem vždy zatížena normativními soudy. Percepce sociální spravedlnosti v souvislosti se sociální nerovností je navíc závislá na sociálním postavení lidí v sociální struktuře společnosti (Matějů, Vlachová a kol. 2000: 145).

Koncept sociální spravedlnosti zahrnuje více různorodých požadavků spravedlnosti. Existuje rovněž vícero pojetí či představ sociální spravedlnosti a jejího obsahu, liší se nejen v různých společnostech, ale také v rámci každé z nich. Pokud však existuje konsensus alespoň o základních standardech, potom hovoříme o

převládající představě sociální spravedlnosti. Tou je v současných společnostech, i přes odlišný názor na jedné straně ekonomických liberálů a na druhé sociálních demokratů³, distributivní spravedlnost a její požadavky na rozdělování ekonomických statků, na rovné rozdělování obecných práv a svobod občanů a rovnou politickou účast. Konkrétně pak můžeme shrnout pět základních požadavků spravedlnosti: 1) všichni členové společnosti mají mít stejná obecná práva a povinnosti (právní rovnost), 2) všichni dospělí občané mají mít stejné v širokém smyslu chápané svobody, které jsou v rámci dobře uspořádaného sociálního soužití možné pro všechny (občanská rovnost), 3) všem občanům má být umožněna rovnoprávná účast na kolektivních rozhodováních o veřejných záležitostech (demokratická rovnost), 4) všichni občané mají mít na základě svých schopností a výkonů rovnoprávný přístup k politickým pozicím a k pozicím daným povoláním (sociální rovnost šancí) a 5) všichni členové společnosti se mají spravedlivě podílet na výsledcích hospodářské spolupráce (hospodářská rovnost v rozdělování) (Koller 1997: 84-85).

Tyto požadavky zakládají mezi členy společnosti práva a povinnosti, která přísluší všem občanům určité společnosti a tudíž je možné je označit jako občanská práva nebo občanské povinnosti (Koller 1997: 85). Zde pak vystupuje do popředí problém sociální exkluze, kdy sociálně vyloučení jedinci a skupiny nemohou na těchto právech a povinnostech participovat, například z důvodu diskriminace, ekonomické pozice, kulturní příslušnosti apod.

Občanství a s ním spojená práva a povinnosti představující status poskytovaný těm, kteří jsou plnohodnotnými členy společnosti, by měly zajišťovat rovnost takto definovaných jedinců (občanů). Ve skutečnosti však rovná práva neznamenají rovný socioekonomický status. Jedním z institucionálních mechanismů, který vyrovnává nerovnosti mezi členy společnosti, je sociální stát. Existují v podstatě dvě hlavní pojetí rovnosti, které by měl sociální stát prosazovat (Večeřa 1996: 80-82). První pojetí je vyjádřeno rovností příležitostí jakožto liberálního konceptu, který vychází z požadavku spravedlivého trhu, tj. má-li být trh spravedlivý, musí zde všichni dostat stejnou šanci. Ne všichni však mají rovné šance a příležitosti dostat se do „tržní hry“ a zde si

³ Stoupenci obou proudů se shodují v tom, že společnost musí všem občanům zaručovat stejná práva a svobody, zatímco ale první zastávají názor, že by rozdělování hospodářských vyhlídek a sociálních pozic mělo být ponecháno volné hře tržních sil, druzí se domnívají, že hospodářské statky a statky spjaté s pozicemi mají být rozdělovány rovně, aby bylo dosaženo spravedlnosti (Koller 1997: 84).

vlastními schopnostmi a úsilím vybojovat odpovídající sociální a ekonomickou pozici (meritokratický princip). Mezi znevýhodněné jedince patří například ženy, příslušníci etnických menšin, zdravotně (fyzicky či psychicky) hendikepovaní lidé, staří lidé apod. Jedním z prostředků, kterými sociální stát vyrovnává šance jedinců s takovými různými znevýhodněními, je například systém veřejného školství. Existují také určité legislativní podpůrné iniciativy favorizující znevýhodněné skupiny obyvatelstva. Mezi ně patří zejména tzv. afirmativní akce (dlouhodobě aplikované zejména v USA), jejichž podstata spočívá v tom, že při přijímání do zaměstnání či při pracovním postupu, je ze zákona povinnost dávat přednost (při stejných schopnostech a předpokladech) příslušníkům společenských minorit či ženám (Večeřa 1996: 81). Odstraněním „přirozených“ diskvalifikujících charakteristik by měli všichni získat rovné šance uspět. Jednou z kritických reakcí na takovéto vyrovnávací programy⁴ je, že zvýhodnění jedinci si své postavení nezasloužili vlastními schopnostmi a že za ně vděčí legislativním opatřením státu.

Druhou možnou variantou je spíše sociálnědemokratický koncept rovnosti výsledku, který usiluje o uspokojení potřeb všech členů společnosti (občanů) a o zajištění přijatelného životního standardu (např. životního minima) všem na základě redistribuce společenských zdrojů (Večeřa 1996: 82). Tedy nejde o rovnost v příležitostech či možnostech získat zdroje (moc, bohatství, prestiž), ale přímo o rovné právo na stejný podíl na těchto žádoucích sociálních a ekonomicky vzácných statcích.

Tato politika sociálního státu však může vytvářet riziko závislosti (na sociální podpoře a celém systému sociálního zabezpečení) a z aktivních občanů se tak mohou stát klienti sociálního státu. Na tento problém upozornili zejména představitelé neokonzervativního přístupu *underclass*, což bude jedním z témat kapitoly o teoretických konceptech sociální exkluze. Také Dahrendorf (1991) konstatoval, že sociální stát vytváří třídu deklasových (*underclass*), jakožto „podtřídu“ (nikoliv třídu) dlouhodobě nezaměstnaných a chudých.

⁴ Jako například mechanismy pozitivní diskriminace, jejichž cílem je eliminovat a předcházet diskriminaci a vyrovnat znevýhodnění vycházející ze stávajících postojů, chování a struktur. Strategie pozitivní diskriminace lze volně dělit na dva typy: strategie zaměřené na pracovní trh a opatření, která si kladou za cíl zvýšit participaci diskriminovaných skupin na veřejném životě společnosti, například politice či vzdělávacích institucích. Pokud ovšem nejsou napadány a eliminovány strukturální příčiny znevýhodnění či útlaku, strategie pozitivní diskriminace jsou z dlouhodobé perspektivy neúčinné.

O třídních a statusových nerovnostech v souvislosti s různými formami nespravedlnosti pojednává také Nancy Fraser, která dochází k závěru, že v současných společnostech existují dva druhy znevýhodnění a tím dva typy požadavků sociální spravedlnosti. Na jedné straně to jsou požadavky přerozdělování usilující o spravedlivější rozdělování zdrojů a bohatství. Na straně druhé se v rámci „politiky uznání“ objevují požadavky uznání odlišností – etnických menšin, sexuálních menšin či uznání genderové odlišnosti (Fraserová, Honneth 2004: 21-22). Paradigma přerozdělování se soustředí na socioekonomické nespravedlnosti, jejichž původ vidí v ekonomické struktuře společnosti. Patří sem vykořisťování (výsledky naší práce si přivlastňují jiní), ekonomická marginalizace (člověku je uložena špatná či málo placená práce, nebo je mu bráněno v přístupu k výdělečné práci) a zbídačování (jestliže je odpírán přiměřený materiální životní standard). Paradigma uznání je zaměřeno naopak na kulturní nespravedlnosti, které jsou zakořeněny ve společenských vzorcích reprezentace, interpretace a komunikace. To zahrnuje kulturně podmíněné panství, odpírané uznání a neúctu (Fraserová, Honneth 2004: 29). Jde tedy o dvě formy nespravedlnosti: ekonomickou a kulturní. Musíme se ovšem ptát, zda mezi nimi existuje nějaká souvislost. Zároveň s tím vyvstává otázka, jaký je vztah mezi třídní strukturou a statusovým uspořádáním v pozdně moderních společnostech. Tyto dva stratifikační mechanismy odpovídají zmíněným formám nespravedlnosti. Třídní struktura společnosti značí nerovné postavení skupin – tříd vyplývající z jejich postavení v hospodářském systému společnosti (tj. zejména na trhu práce) a způsobené nerovnoměrným rozdělováním zdrojů, prostředků a příležitostí, které jedinci potřebují, aby mohli spolu s druhými rovnoprávně participovat na životě společnosti (Fraserová, Honneth 2004: 79-80). Naopak tvrzení, že společnost má statusovou hierarchii, znamená, že „institucionalizuje kulturní hodnotové vzorce, které některým jejím členům trvale odpírají uznání, jež potřebují, aby mohli jakožto rovnoprávní partneři plně participovat na společenské interakci. Existence třídní struktury nebo statusové hierarchie představuje překážku na cestě k participační paritě, a tudíž nespravedlnost“ (Fraserová, Honneth 2004: 80).⁵

⁵ Pod pojmem „participační parita“ Fraser rozumí „podmínku být rovnoprávným členem, být si roven s druhými, stát na rovném základě“. Pro Fraser existuje „morální požadavek, aby členům společnosti byla zaručena možnost parity, pokud a když se rozhodnou k tomu, že budou na určité činnosti nebo interakci participovat. Není potřeba, aby skutečně každý na nějaké takové aktivitě participoval“ (Fraserová, Honneth 2004: 63).

Fraser avšak uvádí, že vedle těchto dvou krajních pólů – třídní nespravedlnosti a kulturní nespravedlnosti, existují skupiny hybridní podoby, které jsou „dvoudimenzionální“ a ke kterým řadí zejména kategorii genderu a rasy. Tato dvoudimenzionálně znevýhodněná společenská uskupení zakouší jak nerovnoměrné rozdělování, tak i kulturní zneuznání. Gender a rasu nelze považovat ani za pouhou třídu, ani jednoduše za statusovou skupinu – tyto kategorie jsou zakotveny zároveň v ekonomické struktuře společnosti i ve statusové hierarchii (Fraserová, Honneth 2004: 39).

Překonání genderové, rasové a další nerovnosti tudíž spočívá jak ve změně ekonomické struktury, tj. deinstitucionalizaci stávající nespravedlivé distribuce, tak ve změně sociálních institucí, tj. deinstitucionalizaci kulturních hodnotových vzorců a schémat, jež systematicky znevýhodňují některé skupiny a odpírají jim rovný status a sociální participaci. Je tedy nutná politika, která zohlední ekonomické nespravedlnosti, která ovšem zároveň nebude slepá k jiným než třídním rozdílům existujícím ve společnosti.

Vycházím tedy z předpokladu, že sociální exkluze narušuje společností deklarované principy spravedlnosti. Proces sociální exkluze představuje ohrožení sociální spravedlnosti přinejmenším ve dvou základních bodech: za prvé vede k vykořisťování a ekonomické nerovnosti zapříčiněné nerovnými příležitostmi v oblasti vzdělání a zaměstnání a za druhé podporuje kulturní a symbolické znevýhodnění určitých sociálních skupin. Je však třeba vzít v úvahu rovněž politickou dimenzi, na kterou upozorňuje rovněž Fraser ve svých posledních pracích (Fraser 2004). Sociálně vyloučení jedinci jsou totiž rovněž vyloučení z rozhodovacích procedur a zaujímají nerovné postavení ve vztahu k právním a politickým institucím.

2 Problém sociální exkluze a inkluze

Problém sociální exkluze zahrnuje řadu sociálních jevů a procesů, které se překrývají s jinými koncepty sociologických teorií zabývajících se povahou vztahů v moderní společnosti. Fenomén sociální exkluze je tudíž spjat s obecnějšími pojmy, jakými jsou lidská práva, občanství, sociální spravedlnost či lidská důstojnost, dále také úzce souvisí s problémem sociálních nerovností, diferenciací společnosti a otázkou kvality života. Koncept sociální exkluze tak zahrnuje celou řadu sociálních problémů jakými jsou nezaměstnanost, diskriminace, sociální izolace, materiální deprivace, chudoba a obecně sociální utrpení.

Nejedná se však o zcela nový analytický koncept či teoretický konstrukt popisující vybraný problém sociální reality, stejně jako sociální exkluze není jevem, který se objevuje až v posledních desetiletích dvacátého století. Marginalizace⁶, jakožto odsouvání určitých jedinců i celých sociálních skupin na okraj společnosti, a exkluze (odsouvání mimo společnost), vždy znamenaly pro společnost mechanismus sociální kontroly, kterým zajišťovala konformitu svých členů (Mareš 2002: 10). Vylučování byli lidé „deviantní“, kteří se odchylovali od společenského standardu, norem a způsobu života očekávaného v dané společnosti, skupině, komunitě atd. a byli tudíž považováni za hrozbu sociální rovnováhy a soudržnosti společnosti.

V současných společnostech charakterizovaných pluralizací hodnot, norem a životních stylů je však otázka integrace do „hlavního proudu“ společnosti rozporuplná. Pokud jsou jedinci vyloučeni z jedné skupiny mají příležitost v rozmanitosti subkultur vybrat si novou „identitu“ a náležet do jiného společenství. Exkluzi lze chápat rovněž jako výlučnost, potřebu patřit do specifické, „navenek“ uzavřené skupiny jedinců, a jako taková se tato výlučnost stává nedílnou součástí identity člověka. Každý má potřebu patřit do nějakého společenství. Proto nelze vždy rozumět pojmu sociální exkluze jako negativnímu jevu ohrožujícímu integritu jedince i

⁶ Současné pojetí marginalizace se liší od původního významu marginality – marginál byl člověk, který stál na rozhraní dvou kultur a trpěl rozpory mezi hodnotami kultury, z které původně pocházel a v níž byl socializován, a kultury, ve které nyní žije. Od 60. let dochází k proměně konceptu marginality. Původní spíše kulturně založený koncept přesouvá pozornost také k ekonomickým otázkám (např. marginalizace na trhu práce) a „margo“ již není chápáno jako hranice mezi dvěma životními světy, ale jako okraj společnosti. Současně se místo pojmu „marginalita“ začíná používat pojem „marginalizace“, oba termíny jako zaměnitelné se postupně stávají součástí konceptu sociální exkluze. Zatímco však marginál jako člověk balancující mezi dvěma světy měl možnost najít za „hranicí“ své místo, marginalizovaný žijící na okraji vlastně nepatří nikam (Sedláková 2002: 25-26).

společnosti, ale naopak někdy jej lze interpretovat jako nutný projev společenského života.

Problémem, kterým se zabývají současné koncepce sociální exkluze, jsou však způsoby, jimiž jsou jedinci a sociální skupiny „objektivně“ vylučováni z ekonomického života, z politické participace, ze sociálních kontaktů a sociálního styku, z „obvyklého“ životního standardu v dané společnosti, ze společenství lokálních, národních i mezinárodních i v nejobecnějším smyslu z občanství (Mareš 2002: 15). Neboli problémem, kterým se zabývá koncept sociální exkluze, jsou strukturální ekonomické a sociální podmínky, jež zapříčiňují vyloučení a nemožnost plné participace jedinců na životě společnosti – nemožnost být plným členem společenství, který je pro člověka „životním prostorem“. Sociální exkluze tudíž není chápána jako selhání jedinců (jako je tomu zejména v kulturním přístupu *underclass*), ale je považována za důsledek selhání jednoho či několika z následujících společenských systémů: demokratického a legislativního systému zajišťujícího občanskou integraci, trhu práce, který zajišťuje ekonomickou integraci, dále sociálního státu zajišťujícího sociální integraci a rodiny a pospolitostního systému, které zajišťují osobní integraci (Mareš 1999: 165).

Sociální procesy, které jsou příčinou sociální exkluze a marginalizace, nejsou „mocí artikulovaná prohlášení, jež vylučují, nýbrž nerovnosti a mechanismy skryté“ (Sedláková 2002: 27). Současné demokratické společnosti jsou založené na univerzálním pojetí občanství - všem lidem jsou garantována rovná práva a povinnosti (oproti tzv. elitnímu občanství, kdy byla práva vyhrazena jen určitým skupinám jedinců, např. volební právo měli jen ti, kteří platili daně nebo muži, ale jiným byla odepřena, např. ženám). Východiskem nového uvažování o sociální exkluzi je tedy skutečnost, že ačkoli dnešní společnosti otevřeně hlásí rovné příležitosti pro všechny, tj. existuje v nich formální rovnost všech jedinců, fungují v nich (nejen) skryté mechanismy sociální nerovnosti a exkluze, mechanismy, které znevýhodňují některé jedince a brání jim v přístupu ke zdrojům a možnostem plně uplatnit svá práva a plně participovat na životě společnosti. Koncept sociální exkluze tedy upozorňuje na nedostatečné fungování společenského systému, na konfliktní situaci moderního člověka, který je „politicky a kulturně socializován skrze symboly a příklady

všeobecné rovnosti a otevřených příležitostí“, ale jeho každodenní zkušenosti této představě zdaleka neodpovídají (Marada 2000: 11).

Také rozšiřování požadavků dalších jedinců či spíše sociálních skupin je základem uvažování o problému sociální exkluze v současné době. Emancipace a úsilí o rovné postavení a začlenění do společenských struktur, nové požadavky na rovné příležitosti jsou v základu feministického hnutí i feministické teorie či teoreticko-politického směru multikulturalismu usilujícího o uznání „odlišných“ skupin – etnických menšin, sexuálních menšin atd. (jedním z příkladů jsou snahy homosexuální menšiny v české společnosti usilující např. o uzákonění registrovaného partnerství⁷, jež by jim umožnilo stejný plnohodnotný život jako heterosexuálním párům). Rozšiřování požadavků a práv tak vytváří nový „prostor“ pro sociální exkluzi.

Marada (2000) také upozorňuje na odlišnost pojmů exkluze a vyloučení. Zatímco vyloučení evokuje více či méně vědomý záměr a zájem na poškození druhých, o sociální exkluzi se hovoří naopak ve smyslu nezamýšlených důsledků určitých praktik, které nemusejí být pod kontrolou nějakého konkrétního „hybatele“ (Marada 2000: 10)⁸. Pokud tedy nebude rozlišováno mezi oběma pojmy, lze konstatovat, že sociální exkluze může mít obě podoby: jak záměrné vylučování, kdy je patrný činitel, který úmyslně odepírá některým jedincům rovná práva a možnost participace, tak nezáměrné. Podle mého názoru jsou v současné společnosti zjevné projevy obou těchto variant a tudíž obojí by mělo být součástí zkoumání a analýzy sociální exkluze.

Důležitým aspektem teoretického zkoumání sociálních problémů ve společnosti je rovněž rozlišení hlediska makrosociálního a mikrosociálního. V prvním případě nás zajímá vztah mezi jedincem a společností či občanem a státem zprostředkovaný společenskými institucemi. Mikrosociologický pohled identifikuje sociální problémy a procesy na úrovni společenských skupin, v interakcích mezi jedinci či vztahy v rámci komunity. Projevy exkluze/inkluzy můžeme tedy sledovat na různých úrovních – lokální, regionální, národní i globální. Mezi vyloučené kategorie mohou patřit jak individuální

⁷ V prosinci 2005 byl zákon o registrovaném partnerství schválen Poslaneckou sněmovnou a čeká na schválení rovněž Senátem a prezidentem republiky.

⁸ V této práci však nebudu rozlišovat mezi výrazy „exkluze“ a „vyloučení“, ale budu je používat jako synonyma. V literatuře se většinou také mezi těmito pojmy nerozlišuje (v angličtině, ve které je velká část literatury použité v této práci, se používá pouze pojem „social exclusion“).

osoby, tak rodiny, domácnosti, malé i velké sociální skupiny a komunity. Sociální skupiny, stejně jako společnost jako celek, se také vyznačují různými stupni diferenciací mezi jednotlivci nebo malými sociálními skupinami a též jistou mírou sociální soudržnosti.

2.1 Vymezení pojmu sociální exkluze

Problematiku sociální exkluze komplikuje fakt, že neexistuje jedna dohodnutá definice, význam tohoto pojmu se liší v rámci jednotlivých přístupů, které odpovídají vždy odlišným politickým a teoretickým ideologiím. Každý přístup totiž odlišně vysvětluje příčiny, vlivy a projevy sociální exkluze i otázku sociální inkluze a sociální integrace (podrobněji v kapitole o teoretických přístupech a paradigmatech sociální exkluze).

Autoři píšící o konceptu sociální exkluze uvádí několik možných definic tohoto fenoménu. Například v rámci Centra pro analýzu sociální exkluze na London School of Economics definují jedince sociálně vyloučeného jako případ, kdy „a) on nebo ona je geograficky umístěna ve společnosti, ale b) z důvodů, které nejsou pod jeho či její kontrolou, on nebo ona nemůže participovat v normálních aktivitách občanů dané společnosti a c) on nebo ona by rád/a participoval/a“ (Burchardt a kol., citováno podle Todman 2004: 4).⁹ V posledním bodě je uvedena podmínka, že jedinec chce být začleněn do společnosti, tj. chce participovat. Tato definice tudíž nezahrnuje tzv. dobrovolnou exkluzi (sebe-exkluzi). Barry však konstatuje, že za sociální exkluzi je nutné považovat i situaci, kdy třetí podmínka neplatí. Jedinec neparticipuje v některých sférách společnosti, tj. sám sebe vylučuje ze společenských institucí a očekávaného, akceptovaného způsobu života. Avšak takovéto jednání je pouze reakcí na převládající způsoby diskriminace a „nepřátelství“ ve společnosti a nelze ho považovat za dobrovolnou sebe-exkluzi (Barry 2002: 14). Neboli, když se člověk neustále setkává s odmítáním a zamezováním přístupu k členství v nějakém společenství, například kvůli náboženskému přesvědčení, rase, etnicitě, věku či genderu, nakonec participovat nechce a „dobrovolně“ odchází. I v tomto případě, kdy jedinec nechce být začleněn, nelze opomíjet skutečnost, že v podstatě došlo k exkluzi.

⁹ Tuto i další citace v textu z angličtiny přeložila autorka.

Barry předpokládá, že „jedinci nebo skupiny jsou sociálně vyloučení, jestliže jim je odepřena příležitost participovat, ať už touží participovat nebo ne“ (Barry 2002: 16).

Burchardt, Le Grand a Piachaud později uvádějí stručnější definici: „...jedinec je sociálně vyloučen, jestliže on nebo ona neparticipuje v klíčových aktivitách společnosti, ve které on nebo ona žije“ (2002: 30). Další vymezení sociální exkluze reflektující též problém nerovnosti nabízí Economic and Social Research Council britské vlády: sociální exkluze je „...proces, kterým se jedinci a komunity polarizují, sociálně diferencují a stávají se nerovnými“ (Todman 2004: 4). Sociální exkluze může být interpretována jako „neschopnost participovat efektivně v ekonomickém, sociálním, politickém a kulturním životě, jako odcizení a distance od hlavního proudu společnosti“ (Duffy, citováno podle Todman 2004: 4). Definice v diskursu EU odkazuje jak na „...proces, tak na následky situace... Více než koncept chudoby odkazující často výhradně na příjem, poukazuje také na multidimenzionální povahu mechanismů, kterými jsou jedinci a skupiny vylučováni z účasti na sociálních směnách, z jednotlivých aktivit a práv sociální integrace a identity“ (Komise Evropského společenství 1992, citováno podle Andersen, Larsen 1995: 169-170).

Tyto i další definice zdůrazňují základní aspekt procesu sociální exkluze, a sice neparticipaci, neschopnost či nemožnost plně participovat v klíčových oblastech života společnosti, ve které vyloučení a marginalizovaní jedinci či sociální skupiny a komunity žijí. Obvykle je uváděna neparticipace jako vyloučení z „hlavního proudu“ společnosti, tedy z účasti na životě, který je v dané společnosti považován za to, co je „normální“, „obvyklé“. Jde o vyloučení ze způsobu života, který je všeobecně akceptovaný, očekávaný ve společnosti, v níž vyloučení jedinci žijí. Z tohoto důvodu se může interpretace problému sociální exkluze výrazně lišit v různých zemích. Definice sociální exkluze je v podstatě sociálně konstruovaná (Somerville 1998: 762).

Charakteristickým znakem sociální exkluze je rovněž problém sociální distance, izolace, odloučení, a to opět z „hlavního proudu“ společnosti, ale možná je také prostorová izolace či segregace. Okruh sfér, ze kterých mohou být jedinci vyloučení, je dost široký a zahrnuje následující oblasti a také základní zdroje, ke kterým mají vyloučení jedinci a skupiny omezený a neadekvátní přístup: živobytí, jisté, trvalé zaměstnání, výdělků, vlastnictví, bydlení, určitá, alespoň minimální úroveň spotřeby, vzdělání, dovednosti a kulturní kapitál, občanská a právní rovnost, rovnost

v rámci sociálního státu, demokratická participace, veřejné služby, národ dominantní kultury, rodina a sociabilita, respekt, naplnění a porozumění (Sen 2000: 1). Patří sem také přístup ke kvalitní zdravotní péči, sociální sítě a kontakty, přístup k informacím (např. k informačním technologiím, hovoří se o tzv. e-vyloučení, resp. začlenění) atd. Vyloučení jedinci a jedinci žijící „na okraji“ se tudíž nemohou těšit životnímu standardu a kvalitě života jako ostatní členové společnosti.

Somerville (1998) rozlišil dva základní významy sociální exkluze. Za prvé můžeme chápat sociální exkluzi jako vyloučení z trhu práce v rozvinutých kapitalistických společnostech, přičemž zde základní argument vychází z procesu ekonomické restrukturalizace vedoucí k rostoucí nezaměstnanosti, a to zejména dlouhodobé. Toto hledisko vychází z předpokladu primárního významu participace na trhu práce pro širší sociální inkluzi a integraci ve společnosti. Kritické tohoto přístupu upozorňují na jeho nedostatky, spočívající zejména v nezahrnutí otázky neplacené a netržní práce (např. domácí práce). Definice sociální exkluze by pak zahrnovala vyloučení buď z pracovního trhu, anebo vyloučení z jistého placeného zaměstnání (Morris, citováno podle Somerville 1998: 762).

Druhým významem je pojetí sociální exkluze jako odepření statusu plného sociálního občanství určitým sociálním skupinám. V tomto případě problém spočívá v procesu stigmatizace a omezující či utiskující legislativě a v různých formách institucionální diskriminace. Pojem sociální občanství však může zahrnovat širokou škálu významů - právo na minimální příjem až právo na důstojný způsob života a určitou životní úroveň (přístup ke vzdělání, zdravotní péči atd.). Vychází se z předpokladu, že každý by měl mít stejné příležitosti a tudíž by neměla existovat exkluze na základě třídy, rasy, genderu, věku, sexuality apod. (Somerville 1995: 762).

Toto rozlišení odpovídá výše zmíněným dvěma formám nespravedlnosti ve společnosti, a tudíž dvěma požadavkům spravedlnosti, na které upozorňuje Fraser, tj. požadavku uznání a přerozdělování jako nápravy socioekonomického a kulturního znevýhodnění jedinců a skupin.

Přes různá pojetí sociální exkluze můžeme shrnout její základní význam: jedná se o proces sociální izolace a segregace z formálních struktur a institucí ekonomiky, společnosti a státu (Somerville: 762). K tomu je nutné dodat, že vyloučení se stejně tak

dotýká neformálních sociálních vztahů a institucí mikro-úrovně sociální reality zahrnující malé sociální skupiny, rodinu, komunitu apod.

Sociální exkluzi lze obecně charakterizovat pěti základními znaky: 1) je multidimenzionální a zahrnuje jak kolektivní, tak individuální zdroje, 2) je dynamická, procesuální, 3) vztahová (vyjadřuje sociální distanci nebo izolaci, zavržení, ponížení, nedostatek sociálních sítí podpory a odepření participace), 4) je aktivní (existuje zřejmý činitel, „hybatel“, který provádí sociální vyloučení)¹⁰ a 5) je relativní, její pojetí se liší v závislosti na kontextu. Problematika exkluze zahrnuje neúctu, ponížení a diskriminaci, které čelí někteří jedinci a skupiny, ale stejně tak zahrnuje monetární aspekty chudoby a neuspokojování základních fyzických potřeb (Silver, Miller 2003: 8). Pojetí sociální exkluze se však mezi jednotlivými teoretickými přístupy liší. Výše uvedené vymezení se vztahuje zejména k porozumění sociálního znevýhodnění jedinců, které je obsaženo v konceptu sociální exkluze v diskursu Evropské unie. V rámci Evropského programu Chudoba 3 je sociální exkluze definována jako popření či odepření základních občanských, politických, sociálních, ekonomických a kulturních práv.

Součástí zkoumání fenoménu sociálního vyloučení je rovněž vymezení sociálních kategorií, které jsou nejvíce ohroženy rizikem sociálního znevýhodnění a exkluze, řadí se k nim obvykle: chudí lidé, nezaměstnaní, lidé čelící diskriminaci na základě genderu, rasy, věku, etnicity, sexuality či (fyzické nebo psychické) invalidity, bezdomovci, nemocní lidé, lidé s nízkou úrovní vzdělání a bez kvalifikace, lidé sociálně a ekonomicky deprivovaní a další.

2.2 Historie a souvislosti pojmu sociální exkluze

V tradičních teoriích sociální stratifikace se výraz sociální exkluze objevil v souvislosti s pojednáním o sociálních nerovnostech, procesech a důsledcích způsobu rozdělení moci ve společnosti. Sociální exkluze je v tomto kontextu definována jako „mechanismus nebo strategie, pomocí nichž jedna skupina ochraňuje svá privilegia

¹⁰ Tento aspekt je zdůrazněn v redistribučním diskursu, neboli paradigmatu monopolu, které vychází z teorie sociální uzávěry. Jak bylo uvedeno výše, některé přístupy (např. sociálně integrační) hovoří také o nezáměrné sociální exkluzi jako důsledku například ekonomické restrukturalizace.

a výhody tím, že uzavře jiným skupinám přístup ke zdrojům, k pozicím, odměnám a možnostem, a to na základě mocensky sankcionovaného prohlášení těchto skupin za nežádoucí nebo nevhodné“ (VSS 1996: 294-295). Tento přístup zdůrazňuje mocenské struktury a především aktivní, záměrný proces vytváření nerovností na základě omezení přístupu ke zdrojům společnosti privilegovanou skupinou. V sociologické tradici, na kterou později navazuje jeden z přístupů akcentovaný v posledních desetiletích dvacátého století - paradigma monopolu, byl tento pohled na podobu moderní společnosti obsažen zejména v díle Maxe Webera a Franka Parkina.

2. 2. 1 Max Weber, Frank Parkin: teorie sociální uzavěry

Weber patří bezpochyby ke klasikům sociologie, který vedle řady jiných významných sociologických problémů, zkoumal také sociální stratifikaci moderní společnosti. Rozlišuje tři řády fungující ve společnosti, které jsou vzájemně provázané: hospodářský řád, právní řád a sociální řád. Středem jeho pozornosti je fenomén moci, kterou vymezuje jako „možnost člověka nebo určitého počtu lidí prosadit vlastní vůli v pospolném jednání i proti odporu jiných lidí“ (Weber 1961: 67). Dále rozlišuje tři kategorie sociální stratifikace, které odpovídají společenských řádům: třídy, stavy a strany, se kterými se pojí rozdělení bohatství (majetku), prestiže a moci. Základním stratifikačním mechanismem moderní společnosti jsou pro něj třídy, přičemž třídní postavení je podmíněno postavením na trhu, je tedy determinováno čistě ekonomicky. Třída je skupinou lidí, kteří se nacházejí ve stejném tržním postavení. Stavovské postavení vyjadřuje rozdělení cti či prestiže. Držitelé stejných stavovských pozic, tj. patřící do stejného stavu, sdílí společný specifický způsob života. Podle Webera může docházet k uzavřenosti příslušníků jednoho stavu vůči ostatním, někdy až k naprosté endogamní uzavřenosti (Weber 1961: 77). Skupiny, které se nějakým specifickým znakem odlišují, si usurpují „stavovskou čest“. Sociální řád je pak rozčleněn na jednotlivé stavy na základě této usurpace. Pokud se toto stavovské rozčlenění udrží, mohou skupiny, které provádějí usurpaci, získat také právní privilegia a tím legitimizovat svoji moc. Charakteristickým příkladem uzavřeného stavu v moderní společnosti, který může nabýt až podoby „kasty“, jsou etnické skupiny, tzn. skupiny jedinců stejného etnika či rasy (Weber 1961: 78).

Téma sociální exkluze u Webera se objevuje v jeho pojednání o tzv. sociální uzávěře, kterou chápal jako proces, jímž sociální kolektivity usilují o maximalizaci odměn omezením přístupu ke zdrojům a příležitostem určených omezenému kruhu vyvolených (Parkin 1979: 44). Weber identifikoval sociální exkluzi jako jednu z forem sociální uzávěry - „exkluzivní“ uzavření je snahou jedné skupiny ochránit svou vlastní privilegovanou pozici na úkor jiné skupiny prostřednictvím procesu podřízení (Burchardt, Le Grand, Piachaud 2002: 2).

Podle Webera prakticky každý skupinový znak – rasa, jazyk, sociální původ, náboženství – může poskytovat možnost pro „monopolizaci specifických, obvykle ekonomických příležitostí.“ Sociální uzávěru vztahuje Weber jak na třídy, tak na statusové skupiny, tj. může docházet k monopolizaci jak majetku či výhod vlastnictví, tak různých forem prestiže. „Tato monopolizace je vedena proti konkurentům, kteří sdílejí některé pozitivní či negativní charakteristiky; cílem je vždy uzavření sociálních a ekonomických příležitostí pro outsiders.“ (Weber, citováno podle Parkin 1979: 44) Povaha těchto vylučovacích postupů a úplnost sociální uzávěry určuje obecný charakter distributivního systému (Parkin 1979: 44). Proces exkluze může být tedy považován za aspekt distribuce moci, což je pro Webera vlastně synonymum stratifikace.

Parkin se procesem sociální uzávěry zabýval explicitněji a rozlišil její dva základní mechanismy, jimiž se určitá skupina snaží monopolizovat zdroje a zamezit přístup jiným skupinám k těmto zdrojům. První z nich je proces vyloučení/exkluze, kdy privilegované skupiny vylučují ostatní z podílu na moci a přístupu ke zdrojům, druhým je proces uzurpace, kdy se naopak deprivilegované skupiny snaží dosáhnout na zdroje, které již byly monopolizovány jinou skupinou. Parkin zavedl také pojem tzv. dvojité uzávěry označující proces, kdy určitá skupina volí zároveň strategii uzurpace a současně strategii exkluze ve vztahu k některé další skupině.

Podle Parkina je tedy nutné teorii sociální uzávěry rozšířit o další formy kolektivního sociálního jednání usilujícího o maximalizaci požadavků či práva na odměny a příležitosti. Strategie uzávěry by proto neměly zahrnovat pouze strategie vylučovacího charakteru, ale též strategie uzurpace, které si osvojují samotný vyloučení

a které jsou vždy důsledkem a kolektivní odpovědí na vyloučení.¹¹ Vylučovací uzávěra představuje snahu jedné skupiny uzavřít pro sebe privilegovanou pozici na úkor nějaké další skupiny prostřednictvím procesu podřízení. Je to forma kolektivního sociálního jednání, které záměrně či jinak vytváří sociální kategorii nežádoucích či *outsiderů* (Parkin 1979: 45). Vylučovací uzávěra představuje způsob použití moci sestupným směrem za účelem vytvoření skupiny, třídy nebo vrstvy legálně definovaných podřízených. Vyrovňovací akce negativně privilegovaných na druhou stranu představují využití moci směrem nahoru, tj. jde o kolektivní snahu vyloučených získat větší podíl na zdrojích s tím, že vždy hrozí jejich přednostní zabrání legálně definovanými nadřazenými. Exkluze a uzurpace mohou tudíž být považovány za dva hlavní všeobecné typy sociální uzávěry, přičemž ten druhý je vždy následkem a kolektivní reakcí na ten první (Parkin 1979: 45).

Strategie exkluze jsou převládajícím způsobem uzávěry ve všech stratifikačních systémech (tj. třídních, kastovních atd.). Podle Parkina v moderních společnostech existují dva základní legální prostředky, které jsou využívány ve strategiích exkluze. První představuje vlastnictví majetku, druhým prostředkem jsou akademická či profesionální oprávnění a pověřovací osvědčení (Parkin 1979: 48).

Procesy a strategie sociální uzávěry jsou úzce provázány s problematikou moci ve společnosti, mohou být považovány za prostředky mobilizování moci v distributivním boji. Dále také s touto propojeností moci s principy uzávěry úzce souvisejí třídní vztahy a konflikty mezi třídami. Rozdíly a konflikty mezi buržoazií a proletariátem nemusí být chápány jen ve smyslu jejich rozdílného postavení ve výrobním procesu, ale mohou být definovány rovněž ve vztahu k jejich převládajícím způsobům uzavřenosti, vylučování a uzurpace. Vylučovací formy sociální uzávěry, které využívají moc směrem dolů v stratifikačním systému a tudíž vytvářejí sociální kategorie podřízených jedinců, mohou být v tomto smyslu definovány jako formy vykořisťování. Vykořisťování je ústřední proces ve vztahu mezi třídami či jinými

¹¹ Murphy ve své knize o sociální uzávěře hovoří o existenci jejích třech možných forem: hlavní, druhotné a nahodilé formy. Dále také rozlišuje tři formy uzurpace, jako reakce na proces exkluze. Za prvé uzurpaci provádí neorganizované agregáty jedinců, za druhé sdružené skupiny jako jsou pracovní odbory či ženská hnutí a konečně mohou kolektivní akci uzurpace iniciovat „komunální“ skupiny spojené emocionálními vazbami, například etnické menšiny nebo skupiny náboženské (Swartz 1990:480-481).

kolektivními, který mezi nimi vytváří vztahy dominance a podřízení. Strategie sociální uzávery však nefungují pouze mezi třídami definovanými svým postavením ve výrobním procesu a vlastnictvím majetku (dominantní versus podřízené třídy pracujících). Kolektivní snahy o zabránění přístupu k odměnám a příležitostem jsou směřovány také na skupiny jedinců v podřízeném postavení ve vztazích mezi muži a ženami, etniky, rasami, skupinami rozdílných náboženství, národů či kultur (Parkin: 45-46).

Novější užití termínu sociální exkluze má svůj původ ve Francii v 70. letech dvacátého století v souvislosti s debatou o tzv. „nové chudobě“¹². Jako vyloučení byli označováni ti, kteří „proklouzli“ systémem sociálního pojištění a sociální ochrany, kteří byli administrativně vyloučeni státem. V této době sem patřili zejména postižení lidé, osamělí rodiče, nepojištění nezaměstnaní, zvláště mladí lidé (Burchardt, Le Grand, Piachaud 2002: 2). Konkrétně užití termínu sociální exkluze v tomto kontextu, je připisováno René Lenoirovi, který usuzoval, že téměř jedna desetina francouzské populace patří mezi vyloučené: mentálně a fyzicky postižení, staří invalidní lidé, zneužívané děti, svobodní rodiče, osamělé matky, marginální, asociální lidé a další (Silver 1994: 532). Během sedmdesátých let začala francouzská levice rozlišovat mezi objektivní a subjektivní exkluzí. Subjektivní exkluze odkazuje na problematiku odcizení a ztrátu osobní autonomie v pokročilém kapitalismu (Silver 1994: 532). Do definice sociálně vyloučených byli zahrnuti nespokojení (ve smyslu odcizení) mladí lidé a izolovaní jedinci v souvislosti s nárůstem sociálních problémů na periferních předměstích. Koncept sociální exkluze měl primárně odezvu zejména v těch společnostech (jako především ve Francii), kde byl uplatňován předpoklad republikánské tradice, že pro udržení společenské smlouvy, na které je společnost založená, je významná sociální soudržnost a integrace všech příslušníků takto vymezené společnosti – státu. Jinými slovy, v zemích, kde je primárním cílem udržení solidarity, zajištění sociální integrace a soudržnosti společnosti, existence vyloučených jedinců a skupin, může ohrožovat společenskou jednotu a sociální rovnováhu. Později také ve Francii, jako i v jiných evropských zemích, byl do definice termínu sociální

¹² Tzv. „stará chudoba“ byla spjata s životním cyklem rodiny a zasahovala především domácnosti s velkým počtem dětí a staré lidi, tzv. „nová chudoba“ je pak spjata se strukturálními proměnami společnosti, vyplývá například ze selhání trhu práce (příčinou může být například nárůst strukturální nezaměstnanosti) (Večerník 2002: 51). „Nová chudoba“ vyjadřuje skutečnost, že i přes ekonomický růst, chudoba ze společnosti nemizí (chudoba uprostřed blahobytu). Tento rozpor charakterizuje Dahrendorf (1991) jako „moderní sociální konflikt“.

exkluze zahrnut problém nezaměstnanosti a v některých případech dokonce došlo ke ztotožnění těchto dvou konceptů (Burchardt, Le Grand, Piachaud 2002: 2).

Právě otázka ekonomické restrukturalizace zemí západní Evropy v posledních třech desetiletích minulého století a s ní spojené sociální změny stály v základech uvažování o rozšiřujících se sociálních problémech marginalizace, chudoby, sociálního znevýhodnění a vyloučení. Podle Byrne je myšlenka sociální exkluze „nutná a inherentní charakteristika nerovného postindustriálního kapitalismu založeného na flexibilním pracovním trhu“ (Byrne 1999: 128). Nicméně po překonání tzv. ropné krize a následném ekonomickém růstu se ukázalo, že chudoba ze společnosti nemizí a došlo se k závěru, že chudoba je problémem, který ekonomický růst nemůže vyřešit (Silver 1994: 532-534). Koncept sociální exkluze má tedy své kořeny ve Francii, kde byl použit ve spojitosti s debatou o této „nové chudobě“. Na americkém kontinentu (a částečně také ve Velké Británii) dominoval a stále je užíván pojem *underclass* a také *ghettoizace* a marginalizace. V anglosaském prostředí zůstává hlavním sociálním problémem, který je předmětem těchto konceptů, chudoba, na rozdíl od evropského kontinentu, kde je primárním cílem boj proti nezaměstnanosti. Ve Velké Británii byl v devadesátých letech také rozšířen koncept sociální exkluze (např. v rámci Centra pro analýzu sociální exkluze založeného v roce 1997).

2. 2. 2 Robert K. Merton: problém anomie a způsoby individuální adaptace

Jako další teoretické východisko konceptu sociální exkluze zmíním teorii anomie, deviantního chování a individuálních způsobů adaptace Roberta K. Mertona, která nabízí inspirativní podněty při teoretickém zkoumání sledovaného tématu. Merton zdůraznil, že způsoby adaptace na specifické situace vyplývají zejména ze strukturálních tlaků, tj. z kombinace tlaků kulturních a tlaků sociální struktury, jeho teorii lze tudíž vztáhnout k současným koncepcím sociálního vyloučení nebo obecněji sociálního znevýhodnění.

Formování a existence sociálně vyloučených skupin a jedinců, *underclass* či kultury chudoby ve společnosti představuje ohrožení stability společenského řádu, soudržnosti a zejména u samotných vyloučených, kteří jsou sociálně izolováni, vzniká anomická situace, ve smyslu Mertonova pojetí anomie jako napětí mezi kulturními cíli

a hodnotami společnosti a nemožnosti dosáhnout jich legální cestou. Působení některých sociálních struktur tlačí určité členy společnosti spíše k nekonformnímu, odchýlnému či deviantnímu chování.

Základními prvky sociální a kulturní struktury jsou tedy kulturně definované cíle, záměry a zájmy, které jsou považovány za legitimní předměty snažení pro příslušníky dané společnosti. Tyto cíle tvoří rámec aspirací, jsou to věci, o které „stojí za to usilovat“. Jejich základem jsou společností zdůrazňované hodnoty (např. placené zaměstnání, vlastnictví majetku, úspěch, určitá úroveň vzdělání apod.). Na druhé straně existují přijatelné způsoby dosahování těchto cílů, jejichž volba je omezena institucionalizovanými normami (Merton 2000: 134-135).

Problematickou se stává situace, kdy je ve společnosti kladen příliš velký důraz na určité hodnoty a cíle, aniž by se však odpovídajícím způsobem zdůrazňovaly také institucionální postupy, jak jich dosáhnout. Lidé pak volí takové prostředky a chování, které se řídí pouze praktickou účelností. Dávají přednost „technicky nejefektivnější proceduře“, ať již je či není kulturně legitimní, před institucionálně předepsaným chováním. Oslabováním institucionálních kulturních předpisů narůstá nestabilita společnosti a dochází k rozvoji anomie. Za hlavní problém považuje Merton, který se ve své koncepci dotýká zejména americké společnosti a kultury, sociální dopady příliš silného důrazu na peněžní úspěch jako základní cíl ve společnosti, jejíž sociální struktura však neumožňuje všem tento cíl naplnit (Merton 2000: 137-138).

Známé je Mertonovo rozlišení pěti typů individuální adaptace na kulturní hodnoty – adaptace lidí zaujímajících v sociální struktuře odlišné pozice (konformita, inovace, ritualismus, únik a rebelie). V souvislosti s tématem sociální exkluze, *underclass* a kultury chudoby, jsou důležité zejména dva typy adaptace – inovace a únik. Inovativní způsob adaptace naznačuje, že pro některé skupiny v sociální struktuře (a podle Mertona se to týká zejména jedinců na nižších příčkách struktury, tj. příslušníků nižších vrstev či tříd) je přístup ke schváleným způsobům dosahování cílů, kterými jsou úspěch ve formě bohatství, moci a vlivu, omezen, což vede k jejich deviantnímu chování jako jedinému možnému způsobu dosáhnout těchto ve společnosti zdůrazňovaných hodnot a cílů. Sociální struktura (či třídní struktura) není na žádné své úrovni plně otevřena a tudíž neumožňuje všem usilovat o kulturně předepsané cíle. Merton uvádí jako příklad ekonomicky znevýhodněné mladé lidi, kteří ač schopní či

talentovaní, mají následkem svého nepříznivého postavení v sociální struktuře omezený přístup k dalšímu vzdělání (Merton 2000: 154-155).

Pro pochopení sociálních zdrojů deviantního chování, je nutné vzít v úvahu vedle nadměrného významu přikládaného peněžnímu úspěchu rovněž další aspekty sociální struktury: nedostatek příležitostí a stnulost sociální struktury – uzavření přístupu některým sociálním skupinám a jedincům, omezená sociální prostupnost a mobilita. Obecný cíl - úspěch je v podstatě vnucován všem členům společnosti, bez ohledu na to, že „sociální struktura pro značnou část téhož obyvatelstva přísně omezuje nebo zcela uzavírá přístup ke schvalovaným způsobům dosahování těchto cílů“ (Merton 2000: 156).

Ve společnosti tedy působí kulturní tlaky, které lidem předepisují určité jednání a cíle, o které by měli všichni usilovat. Sociální a ekonomická nerovnost a stnulost sociální struktury však některým neumožňuje tyto cíle naplnit. Volí proto jiné způsoby, jak jich dosáhnout („inovace“) či rezignují nejen na institucionální prostředky, ale také na tyto cíle a zpochybňují a následně odmítají společensky uznávané hodnoty. „Unikají“ od požadavků společnosti, jsou „lidmi ve společnosti, avšak nikoli lidmi společnosti“ (Merton 2000: 166). Jsou vyloučení a sociálně izolovaní. V některých případech ale mohou přejímat hodnoty vlastní skupiny či subkultury.

Merton zdůraznil význam vlivu sociální struktury a vliv nerovné a znevýhodněné pozice na jednání lidí. O tzv. dobrovolné sebe-exkluzi, jak je to výše dokázáno, nelze proto hovořit, lidé „odcházejí“ ze společnosti následkem kulturních tlaků a omezeních sociální struktury. Společnost, která není schopna uvést do rovnováhy cíle a prostředky k jejich dosažení, je ohrožena výskytem deviantního chování a takto fungující sociální struktura pak vytváří tlak k anomii.

2.3 Multidimenzionální charakter sociální exkluze

Multidimenzionální charakter sociální exkluze je základním určujícím rysem tohoto konceptu, kterým se odlišuje od svých „předchůdců“ či souvisejících konceptů, zejména chudoby. Druhým významným znakem, na který je často poukazováno, je

dynamičnost - sociální exkluze je popisována jako proces, na rozdíl od chudoby, která je považována za stav a výsledek procesu. Analýza chudoby se zaměřuje na popis stávající situace, zatímco při zkoumání sociální exkluze se sledují příčiny, průběh a následky procesu (životní trajektorie jedinců ve znevýhodněných pozicích).

Pro pochopení procesu sociální exkluze je tedy nutné brát v potaz více dimenzí, neboť její příčiny, projevy a následky můžeme hledat v různých oblastech života jedince. Jednotlivé dimenze se mohou vzájemně prolínat, ovlivňovat a kumulovat. V extrémním případě může dojít k vyloučení ze všech oblastí, což představuje stav absolutní sociální exkluze. Ve skutečnosti však mohou nastat situace, kdy je jedinec vyloučen pouze z jedné oblasti či z oblastí některých, v ostatních je však plně začleněn. S tím úzce souvisí také širší sociologické koncepce sociální stratifikace, sociální nerovnosti a sociálního statusu vyjadřující pozici jedince, kterou zastává ve společnosti. Nerovné začlenění v jednotlivých oblastech se pak projevuje tzv. statusovou inkonzistencí. Jedinci mohou zastávat vysokou pozici v určité sféře, ale naopak v jiné je jejich pozice slabá, stejně tak mohou být vyloučeni z jedné oblasti a v jiné mohou být plně začleněni.

Tato skutečnost se také ukázala v české společnosti v porevolučním, transformačním období, kdy se stále setkáváme s nejednoznačností systémů sociálních nerovností a sociálních diferenciací. Vedle sebe existují a vzájemně se prolínají různé typy sociálních vztahů. Stále přetrvávají rovnostářské vztahy provázené statusovou inkonzistencí. Ta je příznačná zejména pro většinu zaměstnanců, kteří jsou přímo či nepřímo závislí na státní rozpočtové sféře (učitelé, lékaři, vědečtí pracovníci, sociální pracovníci atd.). Jednotlivé statusové dimenze jsou tak v příkrém rozporu, tj. většina z těchto povolání se těší vysoké prestiži, předpokládají relativně vysoké vzdělání a odbornou kvalifikaci a z ní vyplývající složitost práce, na druhé straně tomu však neodpovídá postavení v řízení a odpovídající materiální odměna či bohatství (Machonin 2002: 24).

Specifickou situaci představují různé alternativní způsoby života, například tzv. dobrovolná skromnost. Postavení této menšiny vyvrací předpoklad propojenosti, vázanosti či korelace mezi jednotlivými dimenzemi sociální exkluze, zejména fakt, že ekonomická exkluze (tj. vyloučení z trhu práce) je spojeno také s exkluzí sociální, politickou či kulturní. Navíc ekonomická exkluze ve smyslu nízkých příjmů, nízkého

životního standardu nemusí být samotnými jedinci vnímána a pocíťována jako stav chudoby či materiální a sociální deprivace. Takto definovaní jedinci, kteří se dobrovolně rozhodují žít ekologicky příznivým způsobem na základě hodnot, jež se odlišují od hodnot převládajících ve většinové společnosti (zejména konzumní hodnotové orientace a životní styl), vyjadřují značnou spokojenost se svým životem. Nestojí na okraji společnosti ve smyslu sociální izolace, slabého sociálního kapitálu jakožto sítě sociálních vztahů a kontaktů či nedostatečné sociální participace na životě komunity, kde žijí. Naopak jsou integrováni do sítí a sociálních struktur společnosti nebo komunity, jsou často dokonce v samém centru společenského dění, podílejí se na obnově kulturního a občanského života zejména na venkově a v malých městech. Na místní úrovni mají vysoký sociální status (sociální prestiž) a také poměrně značný podíl na politické moci (například účast v komunální politice) (Librová 2002: 86-87).

Sociální exkluze ale může mít různé podoby a úrovně. Například vedle nedobrovolné exkluze, kterou zakouší jedinci marginalizovaní, znevýhodnění, nacházející se na společenském dně či na okraji, existuje také dobrovolná exkluze. Tato je pak spojována zejména s exkluzí „na vrcholu“ společnosti, záměrnou sebe-exkluzí privilegovaných sociálních skupin z hlavního proudu společnosti. Giddens hovoří o tzv. „vzpourě elit“. Privilegovaní jedinci a skupiny se uzavírají do vlastních společenství, opouštějí například systém veřejného školství i veřejné zdravotní péče (Giddens 2001: 90). Projevy této formy sociální exkluze můžeme pozorovat také v oblasti bydlení, kdy bohatí žijí v oddělených prostorech, kde se uzavírají a izolují od zbytku společnosti. Z jistého hlediska je tedy možné toto jednání považovat za projevy prostorové exkluze (ale nikoliv komunitní).

Barry označuje tyto dvě alternativy za tzv. „prahy“ sociální exkluze, které se vyskytují ve společnosti. Za první existuje nižší „práh“, který odděluje ty, kteří obvykle participují v hlavních institucích od těch, kteří jsou mimo ně. Druhou situací je tzv. „vyšší práh“ sociální exkluze, která odděluje ty, kteří se nacházejí ve středu od těch, kteří sami sebe mohou vyloučit z hlavních společenských institucí. První způsob sociální exkluze se dotýká znevýhodněných jedinců, kteří nemají přístup například ke zdravotní péči či vzdělání, v druhém případě jedinci či skupiny (většinou bohatí) sami sebe vylučují ze systému veřejného školství a zdravotnictví či sociální ochrany (Barry

2002: 17). Avšak oba tyto mechanismy sociální exkluze narušují stabilitu společnosti ve smyslu narušení solidarity a sociální soudržnosti, diferencují a polarizují společnost.

Obecně platí, že v procesu sociální exkluze dochází ke kumulaci faktorů, k jejich vzájemnému prolínání a také k mezigeneračnímu přenosu. „Marginalizace v některých oblastech života lidí se postupně stupňuje, zasahuje další oblasti jejich života a stává se komplexní, poznamenává sociální vztahy i vzory jednání a přechází v celkovou sociální exkluzi.“ (Sirovátka 2003: 88) Snaha vymezit a popsat jednotlivé různé dimenze sociální exkluze je vedena spíše analytickým a výzkumným záměrem (ve skutečnosti jsou jednotlivé oblasti úzce provázány) a souvisí se snahou najít soubor indikátorů, které umožní identifikovat vyloučené. V literatuře o sociální exkluzi se uvádí rozlišení zejména těchto dimenzí: ekonomická, sociální, kulturní, politická, komunitní, prostorová a symbolická. Někdy se rovněž definuje individuální exkluze jako například fyzický nebo mentální handicap či nemoc, chybějící vzdělání a kvalifikace, ztráta sebevědomí a sebeúcty apod. a skupinová exkluze, kdy dochází ke koncentraci charakteristik vyloučení v určitých konkrétních sociálních skupinách (Mareš 2004: 19). Podobně jako u jiných sociálních jevů, například u chudoby, lze také u sociální exkluze zaznamenat její objektivní a subjektivní podobu. Subjektivní exkluze vyjadřuje pocity samotných jedinců, jejich vnímání vlastní životní situace.

Sociální a kulturní exkluze

Sociální vyloučení (v užším smyslu) vyjadřuje proces oslabování sociálních vztahů mezi jedinci, projevuje se rozpadem manželských, rodinných, sousedských a širších sociálních vazeb. Extrémním případem může být bezdomovectví, které je charakterizováno naprostou izolovaností od sociálního okolí. Sociální izolaci však nemůžeme ztotožňovat se sociální exkluzí. Sociální izolace je širší pojem, který zahrnuje vedle jiných procesů také sociální exkluzi. Lze hovořit o dobrovolné, ale většinou se jedná o nedobrovolnou sociální izolaci (Mareš 2004:19). Vráťm-li se k uvedenému příkladu životní situace bezdomovectví, je patrné, že i v této skupině jedinců můžeme nalézt ty, kteří se dobrovolně vylučují z hlavního proudu společnosti, z jejích institucí i hodnot, ale ve většině případů jde o nedobrovolnou exkluzi a

sociální izolaci.¹³ Obecně nalézáme příčinu oslabování a rozpadu sociální vztahů mezi jedinci v současných společnostech v prohlubující se radikální individualizaci. Širší termín sociální izolace popisuje problém absence sociálních kontaktů, interpersonálních vztahů a adekvátních sociálních sítí. Následkem takto vymezené sociální izolace může být sociální exkluze. Příkladem je situace nezaměstnaného člověka, který v důsledku omezených sociálních kontaktů¹⁴ ztrácí možnost sehnat si zaměstnání a začlenit se do formálního pracovního trhu (v rámci svého sociálního okolí má možnost sehnat spíše pracovní místo v neformální ekonomice). V obecnější rovině vede výskyt sociální izolace ve společnosti k narušení či absenci sociální koheze, neboť jedinci zabraňuje sdílet určité sociální statusy či sociální instituce v dané společnosti.

Sociální exkluze je tedy měřitelná mírou sociální participace. Odborníci institucí Evropské unie mezi indikátory měřící sociální participaci řadí například frekvenci kontaktů s rodinou, sousedy a přáteli, členství v klubech a dobrovolných organizacích, participaci na aktivitách církve, odborových organizacích a politických stran apod. (Atkinson a kol. 2002: 175).¹⁵ Výzkum sociálního vyloučení se zaměřuje na úroveň sociálního kapitálu. V tomto kontextu má pojem sociální kapitál odlišný význam než jak jej definoval Bourdieu. Zde mám na mysli sociální kapitál jako komunitní či společenský jev. Úroveň sociálního kapitálu odpovídá určité úrovni občanské participace a obecně kvality občanské kultury v dané společnosti (zahrnuje jak formální, tak neformální participaci, zapojení a angažovanost v rámci komunity, dobrovolných sdruženích či neformálních sítí přátel, sousedství apod.), která hraje významnou roli v procesech sociální inkluze a integrace.

¹³ Toto jednání lze ve většině případů považovat za „únik“ jako jeden ze způsobů individuální adaptace, které rozlišil Merton (2000), který však zdůraznil, že vždy působí vnější společenské tlaky, tudíž nelze v těchto případech hovořit o „dobrovolné“ exkluzi.

¹⁴ Sociální kontakty a sociální sítě tvoří sociální kapitál člověka jako zdroj, který má k dispozici a který využívá. Vedle sociálního kapitálu Bourdieu (1998) rozlišil rovněž kapitál kulturní, symbolický a ekonomický. Bourdieu definuje společenské vztahy jako boj aktérů vedoucí k akumulaci určitého druhu kapitálu, postupně definuje čtyři základní druhy kapitálu, později však dospívá k závěru, že existuje tolik druhů kapitálů, kolik existuje polí, ve kterých jedinci sociálně interagují.

¹⁵ Indikátory konceptu sociální exkluze ve vědeckém a politickém diskursu Evropské unie, které vymezují oblasti zkoumání sociálního vyloučení a tudíž oblasti, na které se zaměřují politiky sociální inkluze, jsou součástí tzv. Národních akčních plánů sociálního začlenění, který přijala v roce 2004 také Česká republika. Dalšími významnými oblastmi vedle sociální participace jsou: finanční indikátory, které jsou součástí analýzy příjmové/finanční chudoby, vzdělání, zaměstnanost a nezaměstnanost, zdraví a bydlení (Atkinson a kol. 2002: 67-68).

Kulturní vyloučení představuje na rozdíl od sociálního vyloučení odepření práva jedince či skupiny participovat na kultuře společnosti, sdílet její kulturní kapitál, vzdělanost a hodnoty (Mareš 2000: 287). Úroveň vzdělání představuje důležitý prostředek či kanál sociální mobility a tudíž možnost vymanit se ze znevýhodněné pozice. Avšak problémem je, že chudí přístup ke vzdělání z ekonomických příčin nemají (významným faktorem je též mezigenerační přenos hodnot, vliv rodinného prostředí apod. a dále problém diskriminace v přístupu ke vzdělání). Vzdělání představuje jednu ze tří hlavních dimenzí moderních stratifikačních systémů (vedle zaměstnání a příjmu) a nerovnost v přístupu ke vzdělání spojená s problémem distribuce vzdělání jakožto kulturního kapitálu přináší jejímu nositeli možnost, resp. nemožnost posunu k vyššímu sociálnímu statusu. Zde ovšem vyvstává problém statusové inkonzistence, tj. vysoká úroveň vzdělání nemusí odpovídat určité úrovni příjmu a bohatství či společenského vlivu/moci.

Dále se v této souvislosti objevuje problém multikulturního soužití etnických, náboženských a dalších menšin v rámci majoritní kultury. Neuznání či zneuznání specifické identity, kultury a hodnot určité menšiny a například jejich „násilná“ asimilace do dominantní kultury, nevede k jejich skutečnému sociálnímu začlenění na základě ideálu či principu multikulturního soužití. Je tím odmítnuto jejich právo na vlastní kulturu a sebeurčení, řešení je nutné hledat spíše v podpoře komunikace a vzájemného poznání a porozumění mezi menšinou a majoritní společností, což je možné považovat za jeden ze způsobů, jak se vyhnout stále přetrvávajícím konfliktům mezi odlišnými skupinami a většinovou společností.

V české společnosti se tento problém dotýká nejvíce romského obyvatelstva (ale i jiných menšin) – za překážky ke vzdělání je považována zejména jazyková bariéra a dále hodnoty a návyky této etnické menšiny (absence žádoucích návyků a nepřipravenost na školní typ komunikace a disciplíny). Ideálem a cílem by měla být plnohodnotná integrace kulturně a jinak odlišných skupin jedinců do společnosti při zachování většiny jejich kulturních specifik a odlišností, které jsou pro menšinu či komunitu charakteristické (Barša 1999: 275, 279).

Ekonomická exkluze a marginalizace na trhu práce

Důležitý význam v dnešních výkonových společnostech má především „odtržení“ od světa placené práce, tj. exkluze ekonomická. Tento typ exkluze „je zdrojem chudoby a vyloučení ze životního standardu a životních šancí obvyklých ve společnosti či v dané kolektivitě“ (Mareš 2000: 287). Hlavní formou procesu ekonomické exkluze je marginalizace na pracovním trhu projevující se zejména nezaměstnaností, především opakovanou a dlouhodobou nezaměstnaností.

Marginalizaci na trhu práce můžeme definovat negativně, tj. jako protiklad participace na trhu práce se všemi jeho následky, jako jeden z hlavních faktorů ekonomické exkluze. Vyloučení ze světa práce má řadu negativních následků pro život člověka. Placená práce představuje hlavní zdroj příjmů většiny jedinců, proto je jedním z hlavních důsledků marginalizace na pracovním trhu chudoba. Stav chudoby (jako fatální stav) není vnímán jen jako materiální deprivace, ale také jako nemožnost a pokles motivace dostát všem povinnostem aktivního občanství. Práce je ve společnosti integrujícím prvkem, jsou od ní odvozena práva člověka, zejména většina práv sociálních. Placená práce má také význam pro samotného jedince v tom smyslu, že tvoří nedílnou součást jeho identity a je osou jeho života (Mareš, Sirovátka 2003: 118). V druhém případě je marginalizace na trhu práce definována pozitivně, tj. jako umístování určitých osob na takové pozice na trhu práce, které „jim neumožňují jejich plnou integraci na tomto trhu a redukuje podstatně jejich šance výběru pracovních příležitostí co se týče žádoucí stability zaměstnání, výše mzdy, osobního růstu a ostatních výhod (Mareš, Sirovátka 2003: 118-119). Pro tyto jedince to znamená zvýšené riziko opakované nezaměstnanosti, která se může měnit v dlouhodobou nezaměstnanost.

Marginalizace na pracovním trhu má následky jednak pro samotné vyloučené, jednak pro rodiny vyloučených jedinců. Z individuální perspektivy jde o celkovou nejistotu v životě, omezený přístup ke službám a infrastruktuře společnosti, vázanost na sekundární a na neformální trh práce či nestandardní, příležitostné a krátkodobé pracovní poměry (Mareš, Sirovátka 2003: 119). Ekonomická exkluze, tj. vyloučení z participace na trhu práce, se dále prohlubuje, pokud je doprovázena exkluzí sociální v užším slova smyslu, pokud je jedinec zároveň odtržen od sociálních kontaktů a vazeb. Oslabené sociální vztahy, tj. nízký sociální kapitál zvětšuje materiální

i nemateriální deprivaci a omezuje přístup na trhu práce (například jak jsem poznamenala již v souvislosti se sociální dimenzí vyloučení, hledání zaměstnání je problematické pro izolovaného jedince bez širších sociálních vazeb a sociálních sítí podpory a pomoci). Z perspektivy rodin takto postižených jedinců jde o vytváření sociálních sítí lidí s podobným osudem; marginalizace a vyloučení se poté šíří v jejich nukleárních a širších rodinách. Vymanit se ze situace marginalizace a vyloučení je tudíž obtížné, pokud neexistují vazby na širší společnost (např. instituce). Pokud se marginalizovaní prostorově koncentrují, způsobuje to také vážné problémy týkající se celých komunit (Mareš, Sirovátka 2003: 119).

V souvislosti s otázkou, jaké jsou příčiny marginalizace na pracovním trhu (včetně dlouhodobé nezaměstnanosti), se dostávám k dichotomii individuálních příčin versus strukturálních podmínek exkluze. Marginalizace je tedy chápána buď jako důsledek osobních charakteristik marginalizovaných či vyloučených osob (jako osobní selhání a neschopnost samotných jedinců) nebo naopak jako důsledek povahy a fungování trhu práce, zvláště vyplývající z jeho segmentarizace na primární a sekundární trh - pracovní trh segmentuje pracovní místa podle kvality mezd, stability zaměstnání a pracovních podmínek. V neposlední řadě se také projevuje diskriminace některých sociálních kategorií, vzhledem k sociálně připsaným charakteristikám jako je gender, věk či etnikum a rasa. Některými autory je marginalizace na pracovním trhu považována za důsledek aktivit odborů či sociálního státu, například vysoké sociální dávky vytváří „pasti nezaměstnanosti“ či *underclass*, kdy je pro nezaměstnané výhodnější z hlediska výše příjmů pobírat sociální dávky než mzdu ze zaměstnání, které je pro ně dostupné na pracovním trhu. Dochází vlastně ke zvyšování úrovně jimi požadovaných „minimálních příjmů“ z placené práce. Tato situace je nemotivuje dále hledat zaměstnání a stávají se závislými klienty sociálního státu (Mareš, Sirovátka 2003: 119).

Obecně můžeme shrnout faktory, které ovlivňují proces marginalizace na trhu práce, do dvou skupin, které jsou však těsně provázány. První skupinu představuje komplex strukturálních podmínek – institucionálních (ekonomických i sociálních) faktorů, druhou skupinu pak tvoří kulturní charakteristiky a behaviorální strategie aktérů, tj. kulturně-behaviorální faktory. Dochází ke kumulaci vlivů jak

ekonomických, tak i sociálních a kulturních, které jsou hluboce zakořeněny ve společenské struktuře a ve společenských vztazích (Sirovátka 1997: 19, 118).

Dlouhodobá nezaměstnanost jako jedna z forem marginalizace na pracovním trhu má pro takto postižené jedince několik osobních důsledků. Za prvé může zničit jejich „pracovní morálku“ a motivaci dále hledat zaměstnání. Nezaměstnanost za druhé devastuje jejich lidský kapitál (nemohou si udržovat, natož inovovat své pracovní dovednosti, pracovní návyky apod.), za třetí je stav nezaměstnanosti stigmatizuje a snižuje důvěru u potenciálních zaměstnavatelů (často jsou lidé dlouhodobě nezaměstnaní vnímáni jako neschopní, nespolehliví, bez použitelné kvalifikace, se špatnými pracovními návyky apod.). Konečně tato situace rovněž mění identitu nezaměstnaného člověka a může být příčinou jeho sociálního vyloučení (Mareš, Sirovátka 2003: 120).

Symbolická exkluze

Symbolická exkluze vyjadřuje marginalizaci a stigmatizaci některých sociálních skupin většinou společností na základě jejich „odlišnosti“ např. z hlediska rasy, etnika, genderu, sexuální orientace apod. Proces symbolické exkluze neprobíhá v rovině skutečného a aktivního vylučování, ale vylučování verbálního prostřednictvím vyjadřování různé míry odmítání až odporu (Rabušic 2000: 71). Nicméně je často následováno sociálním vyloučením a v některých případech také vyloučením v podobě fyzické segregace (například vytváření ghett chudoby či etnických menšin). Symbolická exkluze v podobě stigmatizování vylučovaných jako odlišných, deviantních či cizích může vyloučení sociální a fyzické legitimovat. Příkladem symbolické exkluze je rozlišování mezi zasluhujícími a nezasluhujícími chudými. V tomto symbolickém označení je vyjádřena míra solidarity s vyloučenými a také názor, kdo je za jejich situaci primárně zodpovědný. Symbolická exkluze funguje na principu zvýrazňování vzájemné podobnosti a vytváření kolektivní identity a zároveň zdůrazňování odlišnosti jiných sociálních skupin a jedinců. Členství v kolektivitě je „symbolicky potvrzováno (podobnost), či odmítáno (odlišnost) a kolektivita je symbolicky konstruována a pomocí symbolů je i stvrzována“ (Mareš 2003: 20). Jasným příkladem v české společnosti je symbolické vylučování romské menšiny,

projevující se například jejich ve většině případů nevhodnou a negativní prezentací v médiích.

Rabušic ve svém textu o symbolické exkluzi navrhuje nový úkol sociologie – vytváření tzv. „map sociální exkluze“: popsání společnosti z hlediska toho, kdo se cítí vylučován (subjektivní exkluze) a naopak o kom si ostatní členové myslí, že by měl být vyloučen. Na základě toho je pak možné srovnávat symbolickou exkluzi projevující se v dané společnosti s institucionální situací: tj. „zda-li ti, kdo jsou pojmenováni jako 'divní', 'cizí' a 'odlišní', se těší plným občanským právům a mají – alespoň teoreticky – rovné šance a příležitosti.“ Touto analýzou by bylo možné identifikovat míru sociální integrace, najít „potenciální kořeny“ sociální exkluze a zjistit, zda u některých sociálních kategorií ve společnosti nedochází k „sociálnímu uzavírání“ (Rabušic 2000: 71). Mezi indikátory, které měří symbolickou exkluzi, lze zařadit indikátory často v sociologickém výzkumu používané: indikátor sociální intolerance obsažený například v otázce, koho by člověk nechtěl mít za sousedy, zjišťuje míru odmítání a tedy i symbolického vylučování určitých sociálních skupin většinovou společností. Druhým významným faktorem je interpersonální důvěra, resp. nedůvěra, která silně koreluje s tolerancí k „odlišným“ sociálním skupinám (Rabušic 2000: 71-80).

Prostorová a komunitní dimenze sociální exkluze

Prostorová exkluze, potažmo prostorové členění společnosti je úzce propojeno se sociální diferenciací, tj. se sociální strukturou společnosti. Místo, kde lidé žijí, ovlivňuje jejich životní možnosti, volby a způsob života, spolupodílí se na jejich sociálním statusu, tj. pozici ve společnosti, a může také být jak příčinou, tak následkem vyloučení a znevýhodnění některých jedinců a sociálních skupin. Extrémním případem jsou ghetta a izolované prostory například etnických komunit, kde existuje vysoká míra ohrožení sociální exkluzí. I tento proces je vzájemný, tudíž prostorová segregace a sociální izolace může být zapříčiněna vyloučením z institucí společnosti. Prostorové umístění determinuje život jedince, znemožňuje mu přístup ke kvalitnímu nebo vůbec nějakému zaměstnání, vzdělání, ale také zdravotní péči a dalším službám, také omezuje jeho kulturní, politický a sociální život. Prostorová

koncentrace a segregace od okolního „světa“ může vést k vytváření vlastních hodnot, norem, jednání a způsobů života.¹⁶ Takto vymezené skupiny jedinců často volí odlišné až deviantní jednání a strategie a jsou tudíž hrozbou jak pro ně samotné, tak pro okolní společnost.

Dalším charakteristickým příkladem je rozdíl v příležitostech jedinců žijících ve městě a těch žijících v malých městech či na venkově. Nedílnou součástí uvažování o prostorové sociální exkluzi je též problém rozdílné kvality života různých lokalit či regionů v rámci státu (např. vysoká míra nezaměstnanosti v určitých regionech).

Prostorová exkluze tudíž velice úzce souvisí s exkluzí komunitní. Ti, kteří tupí vyloučením, jsou vždy jednotlivci, její příčiny a projevy působí však nejen na úrovni individuální, ale i na úrovni domácností, rodin, komunit a institucionální rovině. Komunitní život se vyznačuje mimo jiné snahou odlišit se od ostatních skupin i společnosti jako celku, v tomto směru je zároveň prostorová segregace významná pro upevnění hranic vzájemně oddělujících život těch „uvnitř“ a těch žijících „vně“. Základem komunity je kolektivní identita a smysluplná sounáležitost s druhými lidmi doprovázená často sdílenými zkušenostmi. Vedle jiného jsou tudíž komunity či jiná menší společenství jedním ze zdrojů sociální soudržnosti (ve smyslu vzájemné podpory a sounáležitosti). Na druhé straně však mohou vyloučení posilovat tím, že udržují jedince v určitém omezeném „prostoru“ a znemožňují jeho přístup a členství v dalších sociálních skupinách či institucích širší společnosti. Komunita nemusí být vždy určena fyzickou blízkostí či geografickým vymezením (např. lokální komunita, sousedství apod.). Jako příklad potíží vyplývajících z prostorového a zároveň komunitního vyloučení je opět situace romského obyvatelstva. Život v „uzavřených“ komunitách či ghettech vyznačujících se devastovaným prostředím a bydlením, nedostupností služeb i kolapsem podpůrných sítí jim znemožňuje vymanit se z nedůstojného života na okraji společnosti – chybí jim propojení s institucemi a hodnotami společnosti (například přístup ke vzdělání), což zpětně upevňuje jejich sociální izolaci a exkluzi a znemožňuje jim začlenění do významných sfér společnosti, včetně přístupu na trh práce či ke službám a právům, které společnost – stát poskytuje svým občanům.

¹⁶ Jak to je vyjádřeno v teorii kultury chudoby, kterou rozeberu v další kapitole. Subkultury jedinců si vytvářejí vlastní životní strategie jako způsob reakce a způsob adaptace na jejich nepříznivou situaci života na okraji společnosti a v chudobě.

Politická exkluze

Vyloučení politické lze charakterizovat jako neparticipaci na demokratických procesech a politické moci, vyloučení z vlivu na společnost i vlastní osud. Může se také jednat o vyloučení z občanských, politických a lidských práv (Mareš 2000: 287). Tento problém se dotýká zejména imigrantů a příslušníků etnických menšin, kteří nemají občanství země, kde žijí, nemohou se tudíž účastnit politického veřejného života. Také problém romské menšiny v naší společnosti spočívá v tom, že jsou majoritní společností často chápáni jako občané „druhé kategorie“ či se tak sami cítí, nejsou ztotožnění se státem a politickým systémem většinové společnosti a cítí se vyloučení z demokratického veřejného života (Barša 1999: 274).

Součástí zkoumání problému sociální exkluze je také identifikace těch, kteří mohou být nebo jsou sociálně vyloučení. Na základě výzkumů zkoumajících rozsah a průběh sociálního vyloučení se prokázalo, že v české společnosti jsou sociální exkluzí ohroženy stejné skupiny obyvatelstva jako v jiných zemích Evropy. Patří mezi ně zejména etnické menšiny (v naší společnosti jsou to nejvíce Romové), zdravotně postižení, imigranti a izolovaní jedinci (Kotýnková 2000: 121). Závažným problémem je také nerovné postavení mužů a žen, nerovné příležitosti a nerovný přístup žen a mužů k některým společenským oblastem. Různé formy diskriminace vedou k nerovnému postavení žen, k jejich marginalizaci (např. na trhu práce či v politické sféře projevující se nízkou mírou politické reprezentace atd.) až k jejich sociálnímu vyloučení ze společnosti (např. svobodné matky, ženy, kterou jsou obětí násilí, nucené prostituce atd.).

Riziko sociální exkluze se zvětšuje zejména pokud jsou jednotlivé faktory kumulovány, například sociální charakteristiky jako gender, etnická příslušnost a věk. Takto bychom pak mohli za jedince v naší společnosti, který může být vyloučen z plné participace na životě společnosti a který žije ve znevýhodněných podmínkách a jehož celková kvalita života je na velmi nízké úrovni, považovat ženu Romku staršího věku. Sociální či statusové charakteristiky (gender, věk, rasa) výrazně ovlivňují přístup ke vzdělání či postavení na trhu práce, tyto znaky mohou být příčinou diskriminace, jedinec totiž není hodnocen na základě svých schopností, ale podle příslušnosti k určité sociální kategorii. Jednotlivé dimenze tedy na sebe navazují a výsledkem je různá úroveň marginalizace, sociálního vyloučení a sociální izolace. Významným faktorem

je rovněž, jak jsem na to poukázala v předcházejícím rozboru jednotlivých dimenzí, také „geografické“ či prostorové umístění člověka ve společnosti, tj. rozdílné podmínky a příležitosti projevující se ve srovnání mezi životem ve městě a na venkově, či v různých regionech a lokalitách.

2.4 Související termíny a koncepce

Některé teoretické přístupy zahrnují pouze analýzu chudoby a materiální deprivace. Koncepce sociální exkluze (zejména koncepce v rámci diskursu EU, na kterou odkazuji v celé práci) má však širší záběr a přibírá rovněž jiné formy znevýhodnění a nerovností. Nicméně koncepty chudoby, deprivace a exkluze mají k sobě velmi blízko, a proto v následující kapitole uvedu, jaké jsou mezi nimi rozdíly a vzájemné vztahy.

2.4.1 Chudoba a sociální exkluze

Pojem sociální exkluze jednoznačně není synonymem pojmu chudoba, ačkoliv s ním velmi úzce souvisí. Ne vždy chudí musí být vyloučení a vyloučení nemusí být vždy chudí (například tzv. dobrovolná chudoba či skromnost). Nicméně často chudoba vede k sociální exkluzi, stejně jako sociální exkluze může mít za následek stav chudoby. Nebezpečí přechodu od chudoby k úplnému sociálnímu vyloučení hrozí v situaci, kdy je chudoba značně koncentrována, čímž dochází ke konfliktním střetům mezi životními zkušenostmi chudých a těch ostatních (Mareš 2000). Touto problematikou se zabývá například koncept kultury chudoby, kterému se budu věnovat dále.

Většina teoretiků považuje koncept sociální exkluze za nadřazený konceptu chudoby, rozšířený o další dimenze. Koncept chudoby se primárně vztahuje k problému nedostatečných finančních zdrojů, to znamená, že problém uchopuje víceméně čistě ekonomicky. Přesun od konceptu chudoby ke konceptu sociální exkluze souvisí se snahou zachytit nové rysy rostoucí chudoby v osmdesátých letech minulého století. Právě zjištění, že ve vyspělých západních zemích přibývá chudých lidí, vedlo k novému zkoumání tohoto problému a následně k uvažování o sociální

exkluzi (například v rámci Evropské unie). Room (citováno podle Mareš 2000: 285) argumentuje, že přesun od konceptu chudoby ke konceptu sociální exkluze byl způsoben snahou zachytit nové rysy rostoucí chudoby v 80. letech 20. století, mezi tyto znaky řadí: 1) přetrvávání chudoby v čase, 2) prostorová koncentrace chudoby, 3) doprovázená marginalizací, patologickým jednáním a vzdorováním normám hlavního proudu společnosti, 4) současně však závislostí na sociálním státu a 5) rozpadem tradičních sociálních institucí (např. rodiny). Předmětem zájmu není již jen problém distribuce bohatství, ale problém následného oslabení vazeb, které spojují společnost, pout zajišťujících sociální integraci (Mareš 2000: 285-286). Podle mého názoru však byly znaky, které uvádí Room jako charakteristiky chudoby v posledních dvou desetiletích dvacátého století, zaznamenány již staršími koncepcemi chudoby, například teorií kultury chudoby Oscara Lewise (viz podkapitola 3. 3. 1).

Výhodou konceptu sociální exkluze oproti konceptu chudoby by měla být jeho komplexnost a dynamičnost, jinými slovy to, že se vztahuje současně na příčiny, zkušenost i důsledky chudoby, navíc je koncept sociální exkluze lépe zasazen „v kontextu širších pojetí společnosti a jejich profilových procesů, jako jsou integrace, participace, solidarita“ (Mareš 2000: 290).

Podrobně se vztahem mezi chudobou a sociálním vyloučením zabývá Graham Room, který definoval pět kroků přechodu od konceptu chudoby ke konceptu sociální exkluze: 1) od finančního znevýhodnění k multi-dimenzionálnímu znevýhodnění, 2) od statické k dynamické analýze, 3) přesun zájmu o zdroje jednotlivců nebo domácností k zájmu také o zdroje lokálních komunit, 4) od distribučních k relačním dimenzím stratifikace a znevýhodnění a 5) od kontinuálního charakteru nerovností ke „katastrofické diskontinuitě“ (Room 1999).

V prvním bodě upozorňuje na fakt, že na rozdíl od konceptu chudoby se koncept sociální exkluze zaměřuje nejen na ekonomické znevýhodnění jedinců a sociálních skupin (jehož hlavním indikátorem je nízký příjem), ale i na další formy znevýhodnění a jejich vzájemné vazby. Za druhé koncept sociální exkluze má také dynamický charakter, zkoumá chudobu a vyloučení jedinců nebo domácností v čase, tj. zkoumá vliv délky trvání vyloučení či znevýhodnění na prožívání tohoto stavu a jeho následky a procesy, kterými jsou jedinci v chudobě a vyloučení udržováni. Za třetí, studium sociální exkluze zahrnuje zkoumání finančních i jiných zdrojů

jednotlivců či domácností, ale také dostupných zdrojů lokálních komunit. Room dále píše: „Deprivace je způsobena nejen nedostatkem osobních zdrojů, ale také nedostatečnou nebo nevyhovující místní vybaveností jako např. rozpadajícími se školami, vzdálenými obchody, špatnou sítí veřejné dopravy atd.“ (Room 1999: 168) Tento aspekt konceptu sociální exkluze zahrnuje také zkoumání tzv. sociálního kapitálu komunit (místní tradice vzájemné pomoci, svépomocné organizace apod.) a problematiky prostorové koncentrace chudých či jinak znevýhodněných jedinců a skupin (Room 1999).

V kroku čtvrtém uvádí další rozdíl mezi koncepty chudoby a sociální exkluze: první z nich se soustředí primárně na distribuční problémy, tj. řeší problém nedostatku zdrojů dostupných jedincům nebo domácnostem, druhý koncept se zabývá otázkou neadekvátní sociální participace, nedostatkem sociální integrace a moci či podílu na moci a povahou (resp. oslabením) sociálních vazeb a vztahů (rodinné, zaměstnanecké, vztahy v komunitě i širší formální vztahy k organizacím sociálního státu) (Room 1999: 169-170). Toto rozlišení je základem dvou přístupů k problematice sociální exkluze a chudoby, které jsou zakořeněny ve dvou rozdílných tradičních teoretických východiscích. Koncept chudoby má své kořeny v liberálním paradigmatu či ideologii liberalismu převažující ve Velké Británii v pozdním devatenáctém století. V rámci tohoto přístupu je společnost chápána jako skupina jednotlivců, kteří se účastní ekonomické soutěže, což vede k tomu, že někteří mají příjmy větší a jiní jsou ohroženi chudobou a nedostatkem. Úkolem politiky je zajistit těm, kteří zaujímají nejnižší pozice v distribuci příjmů, aby měli alespoň minimální zdroje nutné pro přežití (Walker 1995: 102-103). Koncept sociální exkluze má svůj původ ve Francii. Vychází z představy společnosti hierarchicky uspořádaných statusů, společnosti složené z jedinců a kolektivit navzájem svázaných právy a povinnostmi, které jsou určeny s ohledem na sdílený morální řád. Exkluze je definována jako „stav vyčlenění z tohoto morálního řádu a může být způsobena mnoha faktory, včetně omezeného příjmu“ (Walker 1995: 103). Úkolem (sociální) politiky by mělo být znovuzačlenění (inkluzí) takto vyloučených jedinců zpět do společnosti.

Konečně poslední bod zachycuje proměnu charakteru sociálních problémů (znevýhodnění, marginalizace, chudoby), které nabývají extrémní podoby ve smyslu diskontinuity ve vztahu ke „zbytku“ společnosti. Koncept sociální exkluze je oprávněn

v případě existence hlubokých předělů mezi vyloučenými (či chudými) a ostatními členy společnosti.

V souhrnu je možné pojem sociální exkluze podle Rooma použít, pokud popisujeme situaci jedinců, kteří snášejí takovou míru multidimenzionálního znevýhodnění, s takovou dobou trvání a navíc jsou natolik „degradováni“ materiálně a kulturně v lokalitě, kde žijí, že jejich vztah k širší společnosti je narušen často nevratným způsobem (Room 1999: 171).

2. 4. 2 Deprivace, chudoba a sociální exkluze

Zejména v empirickém výzkumu se rozlišuje mezi koncepty a indikátory k měření chudoby, deprivace a sociální exkluze. Všechny tyto jevy lze považovat za sociální konstrukty; indikátory a míry exkluze, stejně jako chudoby závisí na použitých konceptualizacích vycházejících z přijaté společenské ideologie, která pracuje se širšími koncepty jako jsou sociální nerovnost, spravedlnost, soudržnost apod. V případě chudoby se rozlišují dva základní koncepty – absolutní a relativní pojetí, přičemž dnes většinou nad absolutním, ve kterém je chudoba vymezena prostřednictvím neuspokojení základních potřeb, převažuje relativní pojetí chudoby, které za chudobu považuje nedosažení určitého minima zajišťujícího v dané společnosti důstojný život nebo dosažení standardu v ní obvyklého. Dalším možným rozlišením je subjektivní a objektivní pohled, přičemž první z nich je založen na pocitech a hodnocení vlastní životní situace těmi, kterých se dotýká. Subjektivní chudoba tedy zároveň zahrnuje aspirace a očekávání, tzn. to k čemu se jedinci ve svých životních strategiích a hodnotách vztahují, což je ovšem dáno určitým společenským konsensem o základních a nezbytných hodnotách a potřebách v dané společnosti či komunitě, čímž lze tento přístup zároveň považovat za relativní koncept (Mareš 1999: 119).

Při analýze chudoby se tudíž zájem soustředí na identifikaci těch, jejichž participace ve společnosti je omezena nedostatkem zdrojů, tj. hlavním či jediným indikátorem je nízký příjem. Koncept deprivace je přímým konceptem chudoby - jsou sledovány přímo podmínky života (např. fyzické životní prostředí, sociální stav apod.), nikoliv zdroje nutné k zajištění těchto podmínek. Deprivace však nemusí být

průvodním znakem chudoby, stejně jako u sociálního vyloučení nejsou všichni chudí deprivováni a naopak (Mareš 1999: 71). Výzkum mnohonásobné deprivace rozšiřuje řadu indikátorů, cílem ale zůstává identifikace jedinců, kteří nemají dostatek zdrojů, aby mohli participovat. Naopak při měření sociální exkluze jsou identifikováni i jedinci, jejichž sociální neparticipace vzniká také jiným způsobem: například následkem diskriminace, chronické nemoci, geografického umístění nebo kulturní příslušnosti. Nedostatek materiálních zdrojů zůstává centrální a důležitou příčinou neparticipace, ale to nevyčerpává všechny možnosti (Burchardt, Le Grand, Piachaud 2002: 5-6).

Koncept mnohonásobné deprivace, ačkoliv zahrnuje podobné problémy a indikátory měření znevýhodnění, není totožný se sociální exkluzí, jejíž dva hlavní znaky jsou multidimenzionalita a procesualita. Ve vztahu k chudobě představuje použití konceptu sociální exkluze zejména přenesení důrazu z absolutní na relativní chudobu a z příjmové na multidimenzionální chudobu či deprivaci. Vztahy mezi chudobou, deprivací a sociální exkluzí jsou vyjádřeny v následující tabulce.

Tab. č. 1. Vztahy mezi chudobou, deprivací a sociální exkluzí

	Statický výsledek	Dynamický proces
Příjem	Chudoba	Zbídačení
Multidimenzionalita	Deprivace	Sociální exkluze

Zdroj: Berghman (1995: 21)

Sen (2000) definuje chudobu jako „deprivaci schopností“, tj. chudobu považuje za následek nedostatku schopností či způsobilosti žít alespoň minimálně slušný život. Tento přístup odlišuje od konceptu chudoby identifikované pouze na základě nedostatku příjmu. Chudoba jako deprivace schopností je stejně jako sociální exkluze multidimenzionální a zahrnuje také problematiku sociálních vztahů. Určité typy sociální exkluze jako vyloučení ze sociálních vztahů, z participace na životě komunity a obecně ze sociálního života jsou rovněž součástí konceptu deprivace schopností, který má blízko k absolutnímu pojetí chudoby založeném na představě o minimální životní úrovni. Tento přístup zdůrazňuje význam sociálních vztahů, kdy nedostatečná interakce s druhými je sama o sobě deprivací (Sen 2000: 3-5). Sen konstatuje, že

vztahové otázky obsažené v konceptu sociální exkluze, byly součástí i konceptů chudoby a deprivace, nicméně, co je na tomto konceptu nového je právě důraz a zaměření na roli vztahových znaků deprivace (Sen 2000: 8).

2. 4. 3 Sociální inkluze

Sociální inkluze nejobecněji představuje proces začlenění marginalizovaných či vyloučených jedinců, sociálních skupin a různých typů kolektivit (etnik, subkultur apod.) do hlavního proudu společnosti, „což by jim mělo umožnit těšit se nejen formálně, ale i fakticky ze všech občanských, politických a zejména sociálních práv“, která jsou sdílená v dané společnosti (Mareš 2004: 27). Sociální inkluze je někdy chápána jako opak exkluze – zejména ve funkcionalistickém pojetí sociální integrace vyloučení deviantních skupin slouží k posílení inkluze, zvýšení soudržnosti a stability společnosti. Ve skutečnosti je však mezi procesy inkluze a exkluze dynamický vztah, vzájemně se prolínají a jsou součástí jednoho procesu. Procesy inkluze vytvářejí nové hranice co se týče např. zdrojů, práv a identit a jsou tudíž často doprovázeny exkluzí. Dále inkluze jedinců v určitých dimenzích nebo oblastech může být doprovázena jejich exkluzí z jiných oblastí (Mareš 2004: 26).

Například Giddens definuje inkluzi v jejím nejširším významu jako občanství, občanská a politická práva a povinnosti, kterými by měli disponovat všichni členové společnosti formálně, ale i fakticky. Dále také zahrnuje příležitosti, přičemž ve společnostech, ve kterých práce zůstává klíčovou hodnotou jak pro identitu, tak životní standard jedince, jsou příležitosti určovány hlavně přístupem k práci a také ke vzdělání. Úplné začlenění do společnosti předpokládá také, podle Giddense, veřejnou angažovanost neboli občanskou participaci (Giddens 2001: 89-90). Stejně jako se proces sociální exkluze projevuje v řadě důležitých oblastí společnosti a života jedince, také sociální inkluze se vztahuje k významným dimenzím, které představují hlavní oblasti sociální participace a zdrojů blahobytu. Jsou to zejména tři sociální subsystémy, se kterými korespondují tři formy inkluze: politická, ekonomická a občanská. Politická dimenze se na individuální úrovni týká zejména politické participace jedinců a kolektivit a naplňování občanských práv, která zahrnují výrazně také práva sociální. Ekonomická inkluze je realizována zejména prostřednictvím

pracovního trhu a sociálního státu. Občanská inkluze pak zahrnuje občanskou participaci na životě komunity (Mareš 2004: 23-24).

Inkluze je většinou chápána jako začlenění marginalizovaných nebo vyloučených skupin do určitého celku, přičemž tento celek je obvykle jednoznačně vymezen. Inkluze tudíž není univerzálním pojmem, ale platí pouze pro jasně vymezená území, za které je nejčastěji považován národní stát nebo širší nadnárodní společenství jako např. Evropská unie (Valentová 2003: 46). Inkluze, jak o tom píše také Goodin (viz dále), je vždy vztahována k hranicím, tj. pokud uvažujeme o státu jako celku, do kterého mají být vyloučení začleněni, jde o hranice tohoto státu a jedná se o inkluzi limitovanou státem a jeho hranicemi. Stejně tak lze uvažovat o vyloučení/začlenění do lokálních komunit či různých typů sociálních (formálních i neformálních) skupin.

Termín inkluze je uchopitelný pouze v případě, kdy nás zajímá, kam je člověk začleňován. Samotná inkluze ve smyslu překročení hranice však, jak na to poukázal Goodin, není dostačující. Důležitou otázkou zůstává, do jaké míry je marginalizovaný či vyloučený jedinec začleněn, pouze „vykročení“ ze situace vyloučení z daného celku není postačující. Je proto nutné zaměřit zájem na zkoumání této míry (nebo obecně kvality) inkluze (Valentová 2003: 46-47). Situace absolutní integrace, kdy všichni členové společnosti mají stejné příležitosti a rovný přístup ke zdrojům jak materiální povahy, tak ke zdrojům moci a prestiže, však zůstává pouhou iluzí a nedosažitelným ideálem.

Jedním z možných rozlišení sociálního začlenění je „inkluze vstupem“ a „inkluze občanstvím“. První z nich charakterizuje způsob začlenění pouhým vstupem do daného celku (např. vstup imigrantů na území státu), tzn. že takto začlenění jedinci mají pouze omezené možnosti a přístup např. k sociálním právům občanství (ochrana sociálního státu) či možnosti plnohodnotně participovat v politickém systému země (např. omezená volební práva). Občanství a s tím spojená lidská práva jsou tedy nedílnou součástí uvažování o problému sociální exkluze a inkluze (Valentová 2003: 47).

Jiným přístupem, jak rozumět různé míře inkluze, je rozlišení „inkluze do centra“ a „inkluze na okraji“. V prvním případě jde o plnohodnotné začlenění (integraci) do života společnosti s možností participovat na jejích výhodách,

příležitostech a právech, v druhém případě se jedná o „marginální“ inkluzi, jež vyjadřuje pozici na okraji společnosti s mnohem menšími možnostmi participovat na systému a tím jej i ovlivňovat (Valentová 2002: 49).

Vedle stanovení hranic a míry inkluze je také nutné zvažovat otázku formální versus neformální sociální inkluze. Konflikt mezi formálně/legálně garantovanými právy a příležitostmi (spojenými též s povinnostmi) a faktickými možnostmi některých jedinců a sociálních skupin, se zdá být nejzávažnějším problémem v souvislosti se sociální exkluzí v kontextu fungování demokratických principů v současných vyspělých společnostech.

Robert E. Goodin ve svém textu o „novém sociálním zlu, které jsme v poslední době objevili“ analyzuje teoretické souvislosti a vztahy mezi procesy exkluze a inkluze. Konstatuje, že ačkoliv jsou závažné problémy spojené s mnohými aspekty sociální exkluze zjevné, ve skutečnosti tento koncept chybně definuje problém a chybně stanovuje nápravu většiny sociálních problémů, na které se vztahuje. Pravý zdroj obtíží a obav podle Goodina „nespočívá ve zkušenosti exkluze, ale inkluze“, tedy v existenci inkluzivních komunit. Náprava by tedy měla podle něj spočívat nejen v odstranění exkluze, nebo alespoň ve snaze o to, aby společnosti byly méně exkluzivní, ale i ve snaze o to, aby společnosti byly méně inkluzivní (Goodin 2000: 20).

Diskurs exkluze a inkluze se primárně upíná na hranice a okraje, středem pozornosti se proto stává marginalita. Rozlišuje se, kdo je „uvnitř“ a kdo „vně“ těchto hranic. Základní význam exkluze pak spočívá ve snaze „nevpustit někoho dovnitř“, což je nutně definováno pomocí hranic oddělujících „vnitřek“ od „vnějšku“. Diskurs exkluze se také může posunout k diskursu exkluzivity, který se místo na okraje a na to, jaké kvality jsou vyřazovány, soustředí na jádro a kvality, které se typicky nachází uvnitř. Stále však jde v podstatě o to, kdo a co zůstává venku. Exkluzivita může být dosažena pouze skrze exkluzi, tj. skrze přísnou kontrolu hranic. Exkluzivita se konstruuje nikoli podle toho, kdo smí dovnitř (nikdy není možné, aby nějaká exkluzivní skupina zahrnovala všechny nejlepší, lze nanejvýš tvrdit, že zahrnuje jen ty nejlepší), ale spíše pomocí toho, kdo musí zůstat venku. Inkluzivní celky, stejně jako exkluzivní, jsou tedy v zásadě definovány pomocí svých okrajů. Také politické výzvy formulované výrazy jako „začlenění vyloučených“ nepřekračují problém marginality,

„jsou daleky toho, aby pomohly přivést vyloučené do centra společenského života. Daří se jim je stěží protlačit těsně za hranici“ (Goodin 2000: 23). Dříve vyloučení či marginalizovaní lidé se tak sice dostávají za hranici, ale zůstávají nadále v její blízkosti, ačkoliv na její „správné straně“. To však neznamená jejich plnou inkluzi do hlavního proudu či centra společnosti. Goodin konstatuje, že inkluze posiluje marginalitu a sociální exkluzi. Exkluze implikuje inkluzi, tj. snažíme se začlenit ty, které uznáme za nespravedlivě či neopodstatněně vyloučené. Stejně tak ovšem inkluze implikuje exkluzi, neboť „pro každé uvnitř existuje nějaké vně“, tedy vždy, i když se záběr rozšíří jakkoliv, inkluze dává ze své podstaty smysl jen tehdy, když něco nebo někdo je zároveň vyloučen (Goodin 2000: 25).

Významné je rovněž rozlišení mezi různými úrovněmi sociální exkluze a inkluze, které odpovídá segmentaci společnosti na skupiny více či méně znevýhodněných a naopak privilegovaných jedinců. Nejedná se tedy o jednoduchou dichotomii exkluze versus inkluze, tj. v sociální realitě se nevyskytují jen jedinci postižení exkluzí a naopak ti, kteří jsou plnohodnotně začlenění. Například teoretička Naila Kabeer vymezuje privilegovanou inkluzi, druhotnou inkluzi, pasivní integraci, problematickou inkluzi, sebe-exkluzi a extrémní exkluzi (Kabeer 2000: 11). Do skupiny privilegovaných začleněných patří lidé, kteří obsazují centrální pozice v rámci hlavních institucí společnosti a kteří svým kolektivním vlivem vytváří systém pravidel a norem, v jehož rámci probíhají zásadní rozhodnutí o sociálním životě ve společnosti. Druhotní začlenění obsazují více okrajové pozice oproti privilegovaným, ale těší se svým vlastním privilegiím. Dále jsou jedinci, kteří jsou začlenění za velmi nepříznivých podmínek, tj. nedostačujícím způsobem, tudíž vlastně nemohou být považováni za plnohodnotně participující jedince na životě společnosti. Takto souběžně probíhající procesy exkluze a inkluze vedou k vytváření nejvíce vyloučených kategorií jedinců. Politickým důsledkem této tzv. dualistické sociální exkluze je asimilace. Kabeer dále popisuje tzv. sebe-exkludované kategorie jedinců, kteří jsou dominantními sociálními skupinami „znehodnocování“, svůj stav vyloučených však preferují, protože jim dovoluje definovat vlastní hodnoty a priority. Konečně v situaci radikálního znevýhodnění se nachází skupiny extrémně vyloučených (Kabeer 2000: 11-12).

3 Teoretické přístupy k chudobě a sociálnímu vyloučení

V podstatě všichni ti, kteří se zabývají problematikou sociální exkluze, upozorňují na to, že neexistuje jedna, obecně dohodnutá definice tohoto pojmu. O povahu konceptu sociální exkluze se vedou spory, což je podle Hilary Silver způsobeno koexistencí konfliktních paradigmat sociálních věd i politických ideologií (Silver 1994: 536). Zaměřím se tedy nyní na popis různých snah vymezit povahu procesu sociální exkluze v současné společnosti. Představím základní teoretické přístupy, v některých případech i s přesahem ke způsobům empirického měření problému vyloučení, a objasním rovněž širší koncepce, které jsou součástí jednotlivých přístupů k sociální exkluzi a chudobě.

3.1 Paradigmata, diskursy a ideologická východiska

V literatuře nacházíme často citovanou typologii jednotlivých přístupů či „ideální typů“ koncepcí sociálního vyloučení od Hilary Silver (1994). Silver rozlišila tři paradigmat, která budu dále v textu podrobněji charakterizovat: paradigma monopolu, specializace a solidarity. V britském prostředí se uplatňuje rozdělení Ruth Levitas (1999, 2004), která definuje tři diskursy sociální exkluze: redistribuční diskurs, morální diskurs *underclass* a sociálně integrační diskurs.

Každý z těchto tří diskursů užívaných ve výzkumu i politice nalézají příčinu znevýhodněné pozice a sociálního vyloučení jedinců jinde. V prvním případě je sociální exkluze považována za následek chudoby, přičemž chudobu chápe tento redistribuční diskurs v širším významu, tj. nikoli jako pouhý nedostatek příjmů. Příčinou exkluze může být také odmítnutí plných občanských práv, například kvůli diskriminaci na základě genderu, etnicity, sexuality či invalidity. Redistribuční diskurs je v podstatě shodný s paradigmatem monopolu, které vymezila Silver. Politickou ideologií odpovídající tomuto proudu uvažování je sociální demokracie a v teoretické i praktické rovině se vztahuje ke koncepci občanství. Základním problémem je existence sociálních nerovností v současných kapitalistických společnostech (včetně nerovností vyplývajících ze statusových znaků, jakými jsou věk, etnicita či gender). Poukazuje na vylučovací procesy fungující ve všech oblastech společnosti, které následně vedou ke vzniku sociálních nerovností. Tento přístup jako způsob inkluze

a integrace požaduje radikální redukci sociálních nerovností a redistribuci zdrojů a moci, a to právě prostřednictvím uplatňování práv občanství (Levitas 1999: 5).

Druhý morální diskurs *underclass* odpovídá kulturnímu, behavioralistickému přístupu *underclass*. Tento pojem označuje skupinu jedinců, kteří se nachází na dně socioekonomické struktury a kteří si vytvářejí vlastní životní styl (subkulturu) lišící se od způsobu života sdíleného ostatními členy většinové společnosti. Morální diskurs, jak již vyplývá z názvu, odkazuje na morální a kulturní rovinu problému chudoby a vyloučení, potažmo začlenění. Tento přístup zobrazuje *underclass* či sociálně vyloučené jako kulturně odlišné od hlavního proudu společnosti. Zaměřuje se tedy zejména na chování a charakteristiky samotných jedinců, nikoliv na strukturu společnosti jako celku (Levitas 1999: 6).

Poslední z diskursů, sociálně integrační, chápe sociální exkluzi jako vyloučení z participace na placeném zaměstnání, které představuje hlavní prostředek sociální integrace společnosti v klasickém durkheimovském smyslu (tj. sociální integrace a organická solidarita vyplývá z dělby práce) (Levitas 2004: 44). Zdůrazňuje zejména problém nezaměstnanosti a ekonomické neaktivity, čímž podstatně redukuje problém sociální na čistě ekonomický (ve smyslu tržních aktivit, resp. neaktivit). Sociální exkluze je tedy definována jako neparticipace na placené práci. Sociální integrace či sociální koheze lze tedy z této perspektivy dosáhnout primárně prostřednictvím placeného zaměstnání (Levitas 1999: 7).

Všechny tři přístupy zdůrazňují význam práce v současné společnosti jako důležitého integračního prvku. Morální diskurs navíc považuje práci za prostředek sociální disciplíny a kontroly (sebe)exkludovaných chudých, kterým chybí (nejen) pracovní morálka (Levitas 1999: 7).

Problém sociálního řádu: tři paradigmatu sociální exkluze Hilary Silver

Silver (1994) rozlišuje také tři základní paradigmatu, tři odlišné přístupy, které mají rozdílné představy o sociální integraci a problému sociálního řádu a které se na problematiku různých forem sociálního znevýhodnění a sociální exkluze dívají z odlišných teoretických perspektiv, vycházejí z různých politických ideologií a jsou

zasazeny v různých národních kontextech. Tato paradigmatata jsou označována jako paradigma solidarity, specializace a monopolu. Každé z nich přisuzuje exkluzi odlišné příčiny a odvolává se na různé přístupy politické filosofie. Základní otázkou, na kterou se však ptáme je: „Vyloučení z čeho?“, přičemž její podstatou je hlubší problém sociálního řádu a sociální integrace (Silver 1994: 539, 541).

Koncepce morální integrace založené na skupinové solidaritě je charakteristická pro *paradigma solidarity*, které vychází z francouzského republikánského myšlení a podlc kterého k sociální exkluzi dochází, pokud jsou narušeny sociální vazby mezi jedinci a společností, tj. pokud je narušena sociální solidarita. Vycházejí z Rousseaua a sociologické teorie Durkheima pojímá toto paradigma sociální řád jako vnější, spíše než jako založený na individuálních, skupinových či třídních zájmech (jak je to u paradigmatu monopolu a liberálního paradigmatu). Jedince váže k širší společnosti prostřednictvím zprostředkujících institucí společenský (národní) konsensus, kolektivní vědomí či obecná vůle (Silver 1994: 541).

Exkluze, stejně jako deviace nebo anomie, ohrožuje a zároveň posiluje sociální kohezi. Opakem exkluze je tudíž integrace a proces „inserce“ („vřazení“), kterým se této integrace dosahuje. V durkheimovském smyslu to znamená asimilaci do dominantní kultury. Tento směr se převážně soustředí na kulturní aspekty a vazby (národní, rasové, etnické, místní), které vymezují hranice mezi skupinami. Některé aplikace překračují analýzu republikánského občanství, etnických konfliktů a deviace a zahrnují diskusi o kulturách chudoby a dlouhodobé nezaměstnanosti (Silver 1994: 542).

Druhým paradigmatem, které je zakotveno v angloamerickém liberalismu, je *paradigma specializace*. Exkluze je podle tohoto paradigmatu následkem specializace a sociální diferenciacce, která je důsledkem ekonomické dělby práce a oddělení jednotlivých sfér společnosti. Sociální řád, jako hospodářství a politika, je tvořen sítěmi dobrovolných směn mezi autonomními jedinci, kteří mají své vlastní zájmy a motivace. Na rozdíl od předchozího přístupu, který vyžaduje asimilaci do jedné, dominantní kultury a považuje kulturní odlišnosti za příčinu exkluze a narušení sociálního řádu, tento přístup v podstatě ospravedlňuje kulturní a politický pluralismus. Specializace a oddělení jednotlivých sfér života je však potud účelné, pokud mezi nimi

nejsou vytvářeny bariéry, tj. pokud „vyloučení jedinci mají právo překračovat hranice“ (Silver 1994: 543). Exkluze je tudíž formou diskriminace, která se projevuje v případě, kdy nemůže docházet ke svobodné směně mezi jednotlivými oblastmi sociálního života. Toto paradigma se spíše než v diskursu sociální exkluze pohybuje v diskursu diskriminace a *underclass*.

Na úrovni institucí Evropské unie a v diskursu evropské Levice je aplikováno poslední z paradigmat, *paradigma monopolu*. V tomto přístupu je exkluze popisována jako následek formování skupinového monopolu. Politickou ideologií, ze které vychází tato koncepce, je sociální demokracie a v teoretické rovině se odvolává na Karla Marxe (teorie konfliktu), Maxe Webera (sociální uzávěra) a T. H. Marshalla (koncept sociálního občanství) (Silver 1994: 540, 543). Sociální řád z této perspektivy je „vnucen prostřednictvím sady hierarchických vztahů moci.“ Exkluze vzniká ze „souhry tříd, statusů a politické moci a slouží zájmům začleněných“ (Silver 1994: 543). Paradigma monopolu je tak velice blízké teorii sociální uzávěry. Instituce a kulturní rozdíly jsou využívány k tomu, aby reprodukovaly sociální nerovnosti a vytvářely hranice, které určité skupiny ve společnosti vylučují a udržují v pozici podřízených proti jejich vůli. Jedinci v dominantních pozicích vytvářejí monopol pro přístup k vzácným zdrojům a příležitostem a zabraňují druhým dostat se k těmto výhodným pozicím. Proces sociální uzávěry se například významně projevuje na trhu práce jeho segmentací na primární a sekundární trhy. Prostředkem k boji proti sociální exkluzi je občanství, rozšíření rovného členství a umožnění marginalizovaným či vyloučeným jedincům plnou participaci na životě společnosti (Silver 1994: 543).

Jednotlivé přístupy lze přibližně zařadit do určitých časových úseků, kdy dominovaly jak ve vědeckém, tak politickém diskursu. První z nich, anglosaský liberální přístup, ze kterého vychází koncept chudoby, převažoval v sociálněvědních i politických debatách (v evropském prostoru) do poloviny osmdesátých let (Atkinson 2000: 57). Během druhé poloviny tohoto desetiletí se začal užívat pojem sociální exkluze v diskursu EU, který umožnil lépe uchopit povahu sociální reality doby – konkrétně, popsat důsledky hluboké a dlouhotrvající strukturální proměny kapitalistických zemí probíhající od sedmdesátých let. Avšak tento přístup měl převážně popisný charakter a nesnažil se o konceptualizaci a definici termínu sociální

exkluze. V devadesátých letech se objevila nová verze sociální exkluze¹⁷ kombinující části konceptů francouzské a anglosaské tradice, tj. vztahové i distribuční otázky sociální exkluze a chudoby. Sociální exkluze je v tomto pojetí chápána jako odmítnutí či ne-realizace občanských práv (Atkinson 2000: 57-58).

Hlavní linie rozlišení jednotlivých přístupů a teorií je vedena kolem dvou základních pojmů – sociální exkluze a *underclass*. První z nich má svůj původ ve Francii, ze které se rozšířil i do ostatních zemí Evropské unie. Koncept *underclass* je zakořeněn v anglosaském diskursu, je užíván zejména v USA, ale také ve Velké Británii (např. Dahrendorf).

Existující značné rozdíly v interpretaci konceptu sociální exkluze spočívají v základní otázce jejich příčiny, či v otázce aktéra nebo činitele sociální exkluze. Z tohoto hlediska lze rozlišit tzv. „slabé“ a „silné“ koncepce sociální exkluze (toto označení použil J. Veit-Wilson). Zajímá nás, zda je sociální exkluze „sebe-uvalená“ jedincem či zda je sociálně vynucená, jinými slovy jedná se o rozlišení mezi tím, zda je v interpretaci kladen důraz na handicapující charakteristiky jedince, které mu brání v integraci do společnosti, nebo zda je kladen důraz na roli těch, kteří iniciují vyloučení. Podle slabé verze sociální exkluze řešení spočívá v proměně handicapujících charakteristik samotných vyloučených jedinců a zlepšení jejich integrace do dominantní společnosti. Silnější forma zdůrazňuje roli těch, kteří provádějí vyloučení a řešení spočívá ve snaze zmírnit moc vylučujících (Veit-Wilson, citováno podle Byrne 1999: 4-5).

Na základě tohoto rozlišení lze definovat tři přístupy k otázce „činitele“ vyloučení. První z nich viní jedince za jejich nedostatečnou motivaci a sebe-vyloučení ze společnosti (kulturní směr *underclass*), druhý pohled zdůrazňuje selhání systému, který neposkytuje dost příležitostí k získání zaměstnání, což vede k sociální izolaci jedinců a tím ke ztrátě motivace pracovat vzhledem k tomu, že žijí v prostorově izolovaných komunitách, kde jim nejen chybí hodnoty a vzory motivující k hledání zaměstnání, ale vůbec příležitosti nějaké zaměstnání sehnat (např. strukturální koncepce Wilsona). Poslední z přístupů upozorňuje na aktivní zavržení určitých skupin

¹⁷ Tento přístup byl nejvíce aplikován Pozorovací skupinou národních politik potírajících sociální vyloučení (zřízena Evropskou komisí v roce 1990), jejímž koordinátorem byl např. Graham Room a v programu Chudoba 3 Evropského společenství (Atkinson 2000: 57).

společností (předsudky a rasismus) – stigmatizování nepracujících a stereotypní vidění příslušníků těchto skupin.

3.2 Paradigma monopolu: evropský koncept sociální exkluze

Paradigma monopolu, které využívá některé myšlenky obsažené v teorii o sociální uzávěře Maxe Webera a Franka Parkina, je aplikováno zejména v rámci Evropské unie. Důraz je kladen na vztahy moci, vytváření skupinových monopolů a dominantní versus podřízené postavení jedinců a sociálních skupin.

Sociální exkluze (a nezaměstnanost jako jedna z příčin a projevů sociální exkluze) je považována za příznak skupinových monopolů, které utvářejí nerovnost a ekonomické vykořisťování. Mocné statusové a třídní skupiny s „odlišnými kulturními identitami“ a instituce užívají strategii sociální uzávěry, aby zamezily podřízeným či vyloučeným přístup k hodnotným zdrojům ve společnosti (Silver 1994: 561-562). Mezi tyto ceněné, hodnotné zdroje patří například přístup k zaměstnání, vzdělání, zdravotní péči, bydlení ale také přístup k účasti na politickém životě a kulturních aktivitách společnosti. Mezi skupiny, kterým je zamezován, „uzavírán“ přístup např. k uspokojujícímu zaměstnání (včetně odpovídajícího finančního ohodnocení), patří např. ženy či etnické menšiny.

Občanství a sociální exkluze

V kontextu řešení problému exkluze/inkluzie hraje také významnou roli občanství, kdy sociálně vyloučení začali být (zejména v rámci EU) ztotožňováni s těmi, pro něž občanská práva buď neplatila či jim byla odepřena (Atkinson 2000: 47). V současné Evropě je koncepce občanství znovu zvažována a pod vlivem globalizačních a dalších proměn se objevují snahy o reformu občanství v souvislosti s požadavky reformy současného sociálního státu.

V poválečném období byl dominantním přístupem k občanství Marshallův koncept (1977), který chápal občanství a zejména jeho sociální prvky jako způsob zmírnění sociálních (a především třídních) rozdílů ve společnosti. Každému občanovi

by měla být garantována nejen zákonná a politická práva, ale také práva sociální, všichni by měli mít právo na garantovaný životní standard (Atkinson 2000: 54).

Marshall definoval občanství jako status, kterému se těší ti, již jsou plnými členy komunity (Marshall 1977: 92), a rozlišil tři základní prvky občanství a s tím související práva: občanská, politická a sociální. Vytvářela se postupně, každá složka občanství se formovala v jiném století a postupně na sebe navazovaly: občanská práva v osmnáctém století, politická práva začala být uplatňována ve století devatenáctém a sociální práva, která jsou svázána s existencí sociálního státu, se formovala ve století dvacátém (Marshall 1977: 86).

Občanský prvek je složen z práv, která jsou nutná pro individuální svobodu – svoboda jedince, svoboda řeči, myšlení a víry, právo vlastnit majetek a uzavírat smlouvy a právo na spravedlnost, tj. právo na obhajobu všech práv jedince v podmínkách rovnosti s ostatními. Tato občanská práva jsou tudíž institucionálně svázána se soudy a justiční spravedlností. Druhým prvkem koncepce občanství jsou politická práva, která vyjadřují právo participovat na výkonu moci, a to buď držením politického úřadu či právem účastnit se voleb. Odpovídajícími institucemi jsou tedy parlament či rady místní vlády. Poslední součástí občanství je sociální prvek, pod kterým se skrývá celá řada práv – od práva na minimum ekonomického blahobytu a bezpečí až po právo plně se podílet na sociálním dědictví a žít život, který odpovídá standardům převažujících v dané společnosti. Se sociálními právy a sociálním občanstvím jsou pak svázány instituce systému vzdělání a sociálních služeb (Marshall 1977: 78-79).

Základním rysem Marshallovy teorie je zdůraznění existence permanentního napětí či rozporu mezi principy občanství vycházejícími z rovnosti všech členů, tedy občanů společnosti, a působením tržního kapitalismu, který v sobě obsahuje nerovnosti mezi sociálními třídami. Občanství zahrnuje určitou redistribuci zdrojů vyplývající z práv, která jsou všemi sdílena stejnou měrou.

Významnou kritickou reakcí na koncepci občanství založenou zejména na právech a oprávněních je kritika nedostatečné akceptace také povinností a odpovědnosti jedinců. Tento argument rozpracoval například Mead, který konstatoval, že silný sociální stát a doprovázející sociální práva vytvořily *underclass*,

skupinu jedinců, kteří se odloučili od světa placené práce a stávají se závislími na systému sociální podpory a podpory v nezaměstnanosti, roste u nich deviantní chování a necítí žádnou odpovědnost, ani jim nejsou uloženy žádné povinnosti (Atkinson 2000: 54).

Na Marshallovu teorii občanství navázal v devadesátých letech jeden z přístupů k problému sociální exkluze kombinující prvky francouzské a anglosaské tradice uplatňovaný v Pozorovací skupině národních politik potírajících sociální vyloučení založené v roce 1990 a v programu Chudoba 3 Evropských společenství. V rámci těchto přístupů je občanství využíváno jako prostředek k identifikaci sociální exkluze (Atkinson 2000: 57). V rámci programu Chudoba 3 Evropských společenství je potom sociální exkluze definována jako selhání jednoho nebo více z následujících čtyř systémů: demokratického a právního systému, který podporuje občanskou integraci, pracovního trhu, který podporuje ekonomickou integraci, systému sociálního státu podporujícího sociální integraci a rodinného či komunitního systému, který podporuje interpersonální integraci (Berghman 1995: 19). Sociální exkluze je potom definována jako „odmítnutí nebo ne-realizace práv občanství“, přičemž se ve výzkumu zájem soustředí zejména na analýzu hlavních sociálních institucí, prostřednictvím kterých jsou tato práva uskutečňována. Sociální exkluze je proces porušení nebo selhání hlavních sociálních systémů, jež by měly zaručovat plné občanství (Berghman 1995: 19-20).

Paradigma monopolu, které odpovídá redistribučnímu diskursu je aplikováno také ve Velké Británii, ačkoliv zde přibližně do konce 80. let minulého století výrazně dominoval přístup a pojetí *underclass*. Z Francie se normativní koncept sociální exkluze a solidarity postupně rozšířil do dalších evropských zemí (včetně VB) a došlo k posunu významu v tom smyslu, že vedle důrazu na sociální a kulturní dimenze vyloučení, jako tomu je v rámci francouzské tradice, byl připojen také nemonetární i materiální aspekt deprivace. Například výzkumníci Programu chudoby (Velká Británie) se snažili sloučit sociální prvky s materiální deprivací a sociálními právy občanství. Chudobu tak považovali za překážku plné participace ve společnosti. V koncepci Evropské unie je exkluze definována primárně jako nemožnost či neschopnost užívat plně sociální práva občanství ve smyslu přístupu k základním životním standardům, jako překážka k přístupu a účasti na hlavních sociálních

a ekonomických příležitostech ve společnosti (Silver, Miller 2003: 7-8). Tento přístup se částečně kryje se sociálně integračním diskursem vycházejícím jak z francouzské tradice sociální solidarity a integrace, tak z důrazu na tržní mechanismy působící ve společnosti a tudíž zároveň zdůrazňuje hlavní význam placeného zaměstnání ve společnosti.

3.3 Koncept *underclass*

Jako nejvýraznější teorie chudoby a marginalizace, které předcházely, ale i nadále koexistují s širším konceptem sociální exkluze, jsou uváděny zejména kultura chudoby a koncept *underclass*. Ačkoli druhý přístup je často zaměňován se sociální exkluzí vůbec, lze mezi nimi nalézt značné rozdíly.¹⁸

Především se tyto teorie a jejich analytické modely soustředí ve velké míře pouze na problém ekonomického znevýhodnění, tj. problém nerovnosti a chudoby. Naproti tomu koncepce sociální exkluze rozšiřuje svůj zájem i na jiné formy znevýhodnění. Avšak základní rozdíl spočívá v identifikaci příčin sociálních problémů, kdy koncept *underclass* a související koncepty „kultura závislosti“ a kultura chudoby vycházejí z předpokladu, že jsou to sami marginalizovaní jedinci, kteří jsou zodpovědní za svou životní situaci.

Tyto teoretické přístupy, které vznikly a jsou užívány zejména v anglosaském prostředí, se zaměřují také na problém rasové segregace, tj. vytváření a fungování tzv. městských komunit či ghett chudoby („inner-city underclass“, „urban underclass“), v prostředí amerických velkoměst se pak dotýkají života chudého černošského a také portorikánského obyvatelstva. V sociálních teoriích jsou příčiny chudoby a devastujících životních podmínek vysvětlovány vícero způsoby. Jedni nalézají původ těchto sociálních problémů v institucionálně zakořeněném rasismu, jiní ve strukturálních ekonomických podmínkách, další v individuálních kulturních charakteristikách či v působení sociální státní (Massey, Denton 1993: 5).

¹⁸ Někdy je obsah těchto pojmů stejný a místo termínu sociální exkluze je ve stejném významu používán termín *underclass*, z toho pak plyne ještě větší nejednoznačnost toho, co se vlastně pod pojmem sociálního vyloučení skrývá.

3. 3. 1 Oscar Lewis: kultura chudoby

Kulturní vysvětlení příčin chudoby nacházíme například v teorii kultury chudoby Oscara Lewise, jehož přístup však zahrnuje také strukturální vysvětlení příčin vzniku chudoby, která může být též důsledkem situačních faktorů a sociálních podmínek, kdy zdroj těchto podmínek leží v širší společnosti a je zdůrazňována též úloha socializace jedince v takovýchto podmínkách (např. přejímání určitých hodnot a vzorců chování v rámci rodiny a komunity). Podle Lewise je možné se na problém chudoby dívat z hlediska individuálních osobností a jejich charakteristik, nebo z hlediska skupinového, tj. zaměřit se na život komunity, celé skupiny takto postavených jedinců, přičemž sám upřednostňuje přístup druhý a chápe chudobu jako kulturu či subkulturu se svou vlastní strukturou a principy, jako způsob života, který je předáván z generace na generaci (Lewis 1966: xliii). Kultura chudoby má tendenci se vyskytovat a vzrůstat ve společnostech, které splňují následujících šest podmínek: 1) společnost je založená na peněžní ekonomice, placené práci a produkci za účelem zisku, 2) existuje v ní opakovaně vysoká míra nezaměstnanosti a podzaměstnanosti nekvalifikovaných pracovníků, 3) lidé pobírají nízké mzdy, 4) dochází k nedostatečnému fungování sociálních, ekonomických a politických organizací, které by měly zajišťovat život lidem s nízkými příjmy (ať už to jsou dobrovolné organizace nebo organizace na vládní úrovni), 5) v této „komunitě“ převládá bilaterální příbuzenský systém místo unilaterálního¹⁹ a 6) podmínkou je též existence takových hodnot dominantní třídy, které nutí k akumulaci bohatství a vlastnictví, možnosti vzestupné mobility a šetrnosti a nízký ekonomický status je vysvětlován jako důsledek osobní neschopnosti (Lewis 1966: xliii-xliv). Kultura chudoby pak představuje obojí, „jak adaptaci, tak reakci chudých na jejich marginální pozici v třídně stratifikované, vysoce individualizované, kapitalistické společnosti“ (Lewis 1966: xliv). Mezi charakteristické znaky kultury chudoby patří rovněž vlastnosti těchto jedinců, jakými jsou pocity marginality, méněcennosti, nedostatečná kontrola emocí, fatalismus či orientace na přítomnost.

Neokonzervativní autoři z Lewisova analytického modelu převzali však pouze tu část, která zdůrazňuje osobní, morální charakteristiky samotných jedinců a viní je a přičítají jim odpovědnost za situaci, v níž se nacházejí. Jak na to poukázal William

¹⁹ Bilaterální příbuzenský systém omezuje schopnost kolektivního jednání (Toušek 2005: 6).

Wilson v knize *The Truly Disadvantaged*: „Ačkoli Lewis důkladně poukázal na to, že strukturální změny uvnitř společnosti mohou pozměnit kulturní charakteristiku lidí žijících v chudobě, tak konzervativní vědci zabývající se městskou chudobou, kteří vycházeli z jeho tezí, se zaměřili téměř výhradně na spojení mezi kulturními tradicemi, rodinou historií a individuálním charakterem“ (Wilson, citováno podle Toušek 2005: 10).

3. 3. 2 *Kulturní, behavioralistický přístup*

Termín *underclass* byl a dosud je používán zejména v prostředí USA a také částečně ve Velké Británii. Rozlišují se dva základní přístupy: první vychází z neokonzervativní pozice a je nazýván kulturně-behavioralistický, druhým je liberální, strukturální přístup.

Kulturně-behavioralistický přístup, který je uplatňován zejména v rámci tzv. Nové pravice (neokonzervatismus) vychází z některých myšlenek Oscara Lewise. V rámci klasifikace Ruth Levitas je tento přístup nazýván jako morální diskurs *underclass*. Vysvětluje *underclass* jako následek nové, vzrůstající „kultury závislosti“, která ničí motivace jedinců k racionálnímu ekonomickému a sociálnímu chování (Andersen, Larsen 1995: 147). Příčinu problému chudoby a vzniku marginalizovaných a vyloučených jedinců spatřuje v existenci příliš štědrého sociálního státu, který plodí *underclass* charakterizovanou nedostatky v chování samotných aktérů. Tito lidé s velice nízkým socioekonomickým statusem jsou závislí na sociálních dávkách, stávají se pouhými klienty sociálního státu a nikoli aktivními občany, upadá u nich pracovní morálka – nemají motivaci a chybí jim podněty najít si zaměstnání a pracovat. Dále tento přístup také upozorňuje na oslabování tradičních rodinných hodnot a struktur (rozpad manželství, rostoucí počet dětí narozených v nemanželských rodinách apod.), které stejně jako další instituce, včetně placené práce, a mechanismy regulují lidské chování a posilují sociální integraci. Tento přístup usiluje o obnovení pracovní morálky vytvářením maximálního množství pobídek k práci v deregulovaném trhu práce a také o obnovení tradičních rodinných hodnot (Andersen, Larsen 1995: 147).

Znevýhodnění určitých skupin (ženy, sexuální menšiny či etnické menšiny, u nás zejména příslušníci romského etnika) a jejich nerovné postavení ve společnosti se projevuje v dalších formách znevýhodnění (které nemusejí zahrnovat chudobu) – např. nerovná participace v politickém rozhodovacím procesu, nerovný přístup ke vzdělání či odpovídajícímu zaměstnání atd.

Fraser (Fraserová, Honneth 2004) zdůraznila, že tyto formy znevýhodnění, které jsou zakořeněné v institucionálních kulturních vzorcích a schématech (například stereotypní vnímání etnických menšin či žen, jehož následkem je jejich diskriminace a podřízené postavení) a které jsou součástí politiky uznání kulturní odlišnosti, jsou jedním ze dvou významných druhů znevýhodnění existujících v současných společnostech, které narušují představu sociální spravedlnosti. Požadavky distributivní spravedlnosti na přerozdělování ekonomických zdrojů, které usilují o odstranění ekonomických nerovností změnou hospodářského systému, musí být tudíž doplněny o požadavky na uznání kulturních charakteristik znevýhodněných sociálních skupin, které naopak usilují o proměnu sociálních institucí, tj. o deinstitucionalizaci kulturních hodnotových vzorců.

3. 3. 3 Liberální, strukturální přístup (paradigma specializace)

Konzervativní přístup k problému městské chudoby (či *underclass*, třídě deklasovaných), který se rozvíjel v 70. letech a jehož popularita kulminovala v 80. letech 20. století, se stal předmětem silné kritiky ze strany liberálních sociální vědců. Podle nich vysvětlení příčin chudoby způsobem, jakým činili představitelé konzervativního přístupu, tj. kulturními a individuálními charakteristikami samotných vyloučených jedinců a skupin, může vést mj. ke stigmatizaci takto specifikovaných, zejména etnických menšin.

Strukturální (liberální) přístup naopak zdůrazňuje nezáměrné sociální důsledky nerovných dopadů moderní ekonomické změny (Sirovátka 1997: 16). Tento liberální pohled hledá příčinu vzniku *underclass* ve strukturálních proměnách společnosti (a to především trhu práce), které nejvíce postihují slabší sociální vrstvy a etnické menšiny (v USA, kde tento koncept převládá, jsou to zejména Afroameričané) (Toušek 2005: 12). Chování příslušníků ghatt a komunit chudoby je tedy důsledkem strukturálních

nerovností. Konzervativní, behavioralistický přístup a koncept kultury chudoby považují představitelé liberálního proudu za ideologii, která jen „slouží svému vlastnímu prospěchu“ a která „obviňuje oběti“, a naopak poukazují na přetrvávající hluboce zakořeněný institucionální rasismus (např. v institucích školství a ekonomiky). Jedince žijící v chudobě nepopisují jako slabé, neschopné či „defektní“, ale naopak jako silné a nezlomné, protože byli schopni se v situaci znevýhodnění adaptovat na utlačování a represi ze strany společnosti plné rasových předsudků (Massey, Denton 1993: 5-6).

Do tohoto druhého přístupu *underclass* lze řadit Williama J. Wilsona a britského sociologa Ralfa Dahrendorfa (1991), který zdůraznil, že „třída deklasovaných“ či *underclass* se nachází zcela mimo sociální strukturu společnosti, pro kterou se takto stává nadbytečnou. Wilson konstatoval, že chování jedinců z *underclass* je v podstatě reakcí na nedostatečné ekonomické příležitosti, což je způsobeno jejich izolací od hlavního proudu společnosti. Pro porozumění sociálním a ekonomickým problémům, kterým čelí v Americe zejména černí obyvatelé, je podle Wilsona důležité přikládat větší význam třídě než rase, neboli spíše fungování socioekonomického systému než etnické či rasové příslušnosti. Přetrvávající městská chudoba pramení primárně ze strukturální transformace pracovních příležitostí v centrech měst (Wilson, citováno podle Massey, Denton 1993: 6). Mezi další příčiny rostoucí městské chudoby řadí Wilson prostorovou koncentraci černošského obyvatelstva (a jejich sociální izolaci od ostatních členů společnosti), ke které došlo následkem úspěchů hnutí za občanská práva v šedesátých letech, jež umožnilo emancipaci a migraci středních tříd černochů z ghett a zároveň tak zanechalo komunitu chudých bez institucionálního zajištění zdrojů a hodnot nutných pro úspěšný život ve společnosti. V neposlední řadě zde působí rovněž přetrvávající historické dědictví diskriminace Afroameričanů (Massey, Denton 1993: 7).

Určitou paralelu lze vysledovat na životní situaci romské menšiny v české společnosti. Romové jsou nadále pod tlakem diskriminačních mechanismů fungujících i na institucionální úrovni (např. diskriminace v přístupu ke vzdělání či zaměstnání). Jsou také jednou ze sociálních skupin, které byly postiženy negativními dopady socioekonomických proměn v porevolučním, transformačním období. Jejich obtížný

přístup na trh práce je také způsoben nedostatečným lidským kapitálem, tj. nízkou či žádnou kvalifikací, jež v tržní ekonomice nabývá na významu.

Z hlediska klasifikace Hilary Silver odpovídá tento směr jednomu z paradigmat sociálního znevýhodnění – liberálnímu paradigmatu specializace. Liberální ideologie pohlíží na společnost jako na síť dobrovolných „směnných“ vztahů mezi autonomními jednotlivci, kteří sledují své vlastní zájmy. Princip „volné ruky trhu“ naznačuje, že společnost – stát do této „tržní hry“ nezasahuje. Problém sociální exkluze je z této pozice vnímán především jako problém diskriminace a dalších strukturálních překážek bránících svobodnému rozhodování a jednání. Jedním z možných způsobů odstranění (strukturální, institucionální, přímé i nepřímé) diskriminace je politika rovných příležitostí, jakožto zásah státu s cílem vyrovnat výchozí podmínky a šance tak, aby dále všichni mohli na základě meritokratického principu²⁰ získat odpovídající sociální a ekonomické postavení ve společnosti, respektive na trhu.

3. 4 Paradigma solidarity: francouzská tradice sociální exkluze

Jeden z dalších pokusů konstruovat koncept sociálního vyloučení vychází z francouzské tradice a ačkoliv do sociálního i politického diskursu tato tradice nepřinesla jednotný a jasný koncept, přístupy, které z ní vycházejí, mají společné dva základní faktory. Za prvé odmítají anglosaský a liberálně individualistický koncept chudoby, který se soustředí na problém distribuce příjmů a definuje co tvoří adekvátní úroveň příjmu v dané společnosti. Francouzská tradice vychází z kontinentálního přístupu k chudobě, který zdůrazňuje sociální solidaritu místo soutěživého individualismu. Klade důraz na potřebu vytvářet sociální solidaritu a zajistit integraci a participaci všech občanů v sociálním a morálním společenském řádu (Atkinson 2000: 56). Základ této koncepce tvoří národ jako živoucí organismus (v Durkheimově smyslu, který pojímal společnost nikoliv jako pouhý souhrn jednotlivců, ale jako fenomén sui generis) a problém sociálního vyloučení se tedy významně dotýká vztahových otázek a procesů, které vedou k přetržení sociálních vazeb a k marginalizaci skupin ve vztahu k tomuto celku – národu. Druhým faktorem, který

²⁰ Meritokratický, tj. zásluhový princip klade důraz na schopnosti, dovednosti a vlastní úsilí každého člověka jako individuální bytosti bez zohlednění strukturální pozice či skupinové příslušnosti jako jednoho ze zásadních faktorů ovlivňujících postavení jedince ve společnosti.

spojuje přístupy vycházející z francouzské tradice, je tudíž myšlenka, že ve společnosti existuje společný morální a sociální řád, který překračuje individuální, třídní, etnické a regionální zájmy, a stát má povinnost zajistit, aby všichni občané byli asimilováni do tohoto morálního a sociálního řádu (Atkinson 2000: 56). Sociální vyloučení je následkem sociálních a ekonomických proměn a vyplývá zejména z dlouhodobé nezaměstnanosti a ze vzniku izolovaných prostorů, které jsou jak prostorově, tak sociálně segregovány od zbytku společnosti.

Ve francouzské republikánské tradici není exkluze koncipována jednoduše jako ekonomický nebo politický fenomén, ale jako deficit solidarity a narušení sociální struktury (Silver 1994: 537). Normativní koncept sociální solidarity, který přijímá předpoklad morálního řádu ve společnosti, odmítá jak liberální individualismus (ekonomický aspekt), tak diskurs občanství a občanských práv (politické aspekty) jako základní východiska pro vymezení sociální integrace.

Jedním z představitelů tohoto myšlenkového směru je Serge Paugam²¹ a jeho multidimenzionální přístup k procesu sociální diskvalifikace a „spirále“ nejistot. Problematiku chudoby a sociální exkluze zkoumá především v souvislosti se sociálními vztahy ve společnosti a problémem sociálního řádu. Konstatuje, že lidé, kteří jsou kategorizováni jako chudí, nejsou definováni svými vlastními vnitřními vztahy, ale kolektivním postojem, který k nim zaujímá společnost, což označuje jako „sociální orientaci k chudobě“. Vytváří tři typy této orientace: 1) integrovaná chudoba, 2) marginální chudoba a 3) zneschopňující chudoba (Paugam, citováno podle Atkinson 2000: 56). V souvislosti s tématem sociální exkluze je důležitá zejména poslední ze zmiňovaných orientací k chudobě, tzv. zneschopňující chudoba, která charakterizuje situaci v současných společnostech, zejména těch vyznačujících se vysokou nezaměstnaností a nestabilními pracovními trhy (např. Francie či Velká Británie). Stále více lidí je nejenom vyloučených z trhu práce, ze sféry zaměstnání, ale zároveň také postiženo neadekvátními podmínkami bydlení, špatným zdravím a nestabilními rodinnými vztahy, sociální závislostí atd. Stále více lidí v současných společnostech je tedy celkově znevýhodněno. Sociálně vyloučené skupiny jsou pak postupně izolovány

²¹ Paugam má však dosti blízko k jednomu z možných přístupů v rámci EU a sice k tzv. sociálně integračnímu mechanismu, který kombinuje prvky francouzské tradice sociální exkluze s problémem chudoby a nezaměstnanosti, který zdůrazňuje rovněž význam práce jako integračního mechanismu.

od zbytku společnosti a ostatními jsou nahlíženy jako zdroj hrozby sociální soudržnosti a sociálnímu řádu (Atkinson 2000: 56).

Paugam sice ve své koncepci ponechává koncept chudoby, ale rozšiřuje jej o další kategorie sociálního vyloučení. Upozorňuje na fakt, že chudoba či fenomén „nové chudoby“, na který je upozorňováno od 70. let dvacátého století, byl většinou zkoumán kvantitativně pomocí indikátoru příjmu jedince. Tento přístup není dostačující, protože podle Paugama je důležité zaznamenat situaci, že chudí nejsou homogenní sociální jednotkou, tj. existuje několik vrstev této populace. Dále je nutné vnímat chudobu jako multidimenzionální fenomén a jako proces, nikoliv jako stav (Paugam 1995: 49). Je nutné identifikovat indikátory ekonomické a sociální nejistoty a jejich vzájemné vztahy. Těmito indikátory jsou zejména „nejisté, riskantní zaměstnání, manželská nestabilita, ekonomická chudoba, neadekvátní sociální a rodinný život, neadekvátní sítě podpory a pomoci a nízká úroveň participace na sociálních aktivitách“ (Paugam 1995: 50). Dále pak usiluje o identifikace skupin, u kterých je dosaženo nejvyšší úrovně kumulace handicapů. Analyzuje chudobu jako sociální diskvalifikaci, kterou definuje jako proces, který „může postupně zatlačit různé skupiny obyvatelstva do sféry pracovní neaktivity a pomoci nárůstem jejich rizik postupného nahromadění problémů a handicapů“ (Paugam 1995: 50). Paugam zdůraznil multidimenzionální povahu procesu sociálního vyloučení: exkluzi chápe jako akumulaci různých forem znevýhodnění a jako poslední etapu v procesu sociální diskvalifikace.

Významnou oblastí zkoumání rizika sociální exkluze je sféra zaměstnání. V této souvislosti existuje obecná představa hierarchického uspořádání různých situací, tj. různých pozic v systému zaměstnání podle stupně zodpovědnosti a moci v místě práce. Paugam však dodává, že je třeba zohledňovat stále více také nerovnosti z hlediska stupně stability, resp. nejistoty práce a rozsahu sociálních a ekonomických výhod získaných prostřednictvím zaměstnání (Paugam 1995: 50).

Paugam identifikuje několik situací z různých oblastí života jedince, které mají vliv na riziko sociálního vyloučení a které jsou indikátory empirického měření sociálního vyloučení. Předně jsou to tedy situace na trhu práce, kdy rozlišuje pět možností neboli pět statusů v rámci sféry práce a zaměstnání. První kategorii tvoří lidé, kteří mají stabilní práci a nehrozí jim rizika její ztráty během dalších dvou let, za druhé

jsou to pracující, kteří jsou v zaměstnání alespoň jeden rok, ale kteří si myslí, že mohou ztratit práci během dalších dvou let, třetí kategorii tvoří lidé, kteří v období jednoho roku před výzkumným šetřením změnili zaměstnání či byly po určitou dobu nezaměstnaní, mají nejisté či občasné zaměstnání a soudí, že u nich existuje riziko ztráty práce během dalších dvou let, čtvrtou skupinou jsou nezaměstnaní méně než dva roky a poslední skupinou jsou nezaměstnaní více než dva roky (Paugam 1995: 50-51).

K dalším oblastem, které významně působí na proces sociální exkluze, patří nestabilita manželského vztahu, pokles příjmů a „úpadek“ v sociálním životě jedince. Jednotlivé dimenze jsou pak provázány a vzájemně se ovlivňují. Tak Paugam dochází k závěru, že nejistota v zaměstnání může být doprovázena nestabilitou rodinných či komunitních vztahů, tj. úměrně s tím, jak roste nejistota práce jedince, oslabují se či mizí jeho vztahy k rodině, vztahy k jiným členům rodiny žijících mimo jeho domácnost se stávají odtažitými či chladnými. Riziko rozpadu sociálních vztahů tak úzce souvisí s problémy na trhu práce (Paugam 1995: 55). Síla spojení mezi situací se zaměstnáním a dalšími dimenzemi ekonomického a sociálního života (rodina, příjem, podmínky života a sociální kontakty) naznačuje, že lidé v situacích zaměstnanecké nejistoty – ať jsou v nejisté práci nebo nezaměstnaní – mají velkou šanci stát se vyloučenými ze společnosti (Paugam 1995: 56). Není však možné zobecňovat tato tvrzení na celou skupinu takto znevýhodněných jedinců. V některých případech se mohou také u této skupiny populace vyskytovat různé formy kompenzace nedostatku participace na trhu práce: rodinná solidarita nebo podpůrné sítě v rámci komunity nebo mezi přáteli, které nabízejí určitý stupeň ochrany proti procesu sociální exkluze. Je tudíž důležité studovat nerovnosti v rizicích sociální exkluze, rozlišovat různé skupiny obyvatelstva podle síly kumulace jejich problémů a zkoumat na základě indikátorů použitých v korelačních analýzách ty segmenty, které jsou nejvíce ohrožené přechodem z jednoho stádia sociální exkluze do jiného (Paugam 1995: 56).

Paugam konstruuje model rozdělení populace na základě vybraných kritérií: práce (stabilita, nestabilita, nezaměstnanost a také profese), sociální vztahy (rodina, komunita, sociální sítě), výše příjmu, podmínky bydlení (ekonomická situace, včetně úrovně spotřeby a nákladů na bydlení) na jedné ose diagramu, kterou souhrnně definuje jako „osa participace v sociálním a ekonomickém životě“, a zdraví, věk, země původu (EU a ne-EU, imigranti) a stupeň vzdělání na druhé ose. Na základě této

analýzy pak definuje tři hlavní typy situací/skupin: 1. „sociální a ekonomická integrace“, 2. „slabost“ či „křehkost“ a 3. „ústup z pracovního trhu“ (Paugam 1995: 60-64).

V rámci těchto tří skupin či typů situací rozdělení společnosti také identifikuje jedince, kteří jsou nejvíce ohroženi sociální exkluzí. Vychází přitom z použití dvou indikátorů: indikátor ekonomické chudoby doplňuje o indikátor vztahové chudoby, který slučuje tři indikátory dotýkající se sociálních vztahů – rodinné vztahy, sociální podpůrné sítě a život v komunitě. Určuje tři úrovně chudoby podle stupně této vztahové chudoby: „ne chudí, chudí a velmi chudí“ (Paugam 1995: 62). Vztahová chudoba je přímo úměrná stupni nejistoty v pracovní sféře jedince, situací v zaměstnání, potažmo nezaměstnání. Paugam však tvrdí a také ve svém výzkumu potvrzuje, že i mezi skupinou jedinců, kteří mají stabilní práce, se může objevit riziko sociální exkluze.

Nicméně hlavním přínosem Paugamovy koncepce je zdůraznění postupného navazování nejistot a znevýhodnění a diskvalifikací v jednotlivých oblastech života jedince (tzv. „spirála nejistot“). K sociální exkluzi nevede nejistota pouze v jedné sféře (např. v sociálním životě či zaměstnání), ale riziko se zvyšuje spíše, pokud je nejistota v určité oblasti posílena také nejistotou v oblastech dalších.

3.5 Srovnání jednotlivých přístupů

V předešlé kapitole jsem uvedla nejvýznamnější teoretické přístupy k chudobě a sociálnímu vyloučení. Angloamerický koncept *underclass* se víceméně soustředí pouze na problém ekonomických nerovností a chudoby. Také na evropském kontinentě přibližně do konce osmdesátých let dominoval koncept chudoby. Poté se z Francie rozšířil pojem sociální exkluze a stal se součástí diskursu Evropské unie. Koncept francouzské tradice zpočátku představoval spíše normativní teorii vycházející z myšlenky jednotného společenského celku (organismu), do něhož by všichni jedinci měli být prostřednictvím institucí integrováni kulturní asimilací, jelikož výskyt marginalizovaných, vyloučených či deviantních jedinců narušuje představu společenské solidarity a sociálního řádu založeného na normativním a hodnotovém konsensu. Takto pojatá sociální integrace na druhé straně však má za následek ztrátu

autonomie jedince a navíc zcela opomíjí možnost multikulturního soužití různých skupin v rámci jedné společnosti. Později byl k tomuto durkheimovskému pojetí sociální integrace připojen stále rostoucí problém nezaměstnanosti a ekonomické „neaktivity“, který rovněž ohrožuje stabilitu a sociální rovnováhu, a sociální integrace byla ztotožněna s integrací prostřednictvím placené práce.

Jiný a podle mého názoru nejpřínosnější přístup, sociálnědemokratický redistribuční diskurs či paradigma monopolu výrazně rozšiřuje směr svého zájmu; není to pouze chudoba a ekonomické nerovnosti, které jsou předmětem zkoumání, ale rovněž nerovnosti a formy znevýhodnění vyplývající ze sociální či kulturní příslušnosti. Tato koncepce se zaměřuje rovněž na otázky rovnosti žen a mužů, etnických menšin či různých věkových kategorií apod. Vliv také těchto diferenciací je dále reflektován při analýze jednotlivých dimenzí sociálního vyloučení - vedle ekonomické oblasti (chudoba, nezaměstnanost a marginalizace na trhu práce) se zabývá také dalšími dimenzemi, tj. rovněž řeší problém neadekvátního přístupu ke vzdělání, službám, bydlení, k politické a kulturní účasti či problém sociální a občanské participace, respektive neparticipace apod.²² V rámci tohoto přístupu je požadováno odstranění či eliminace sociálních nerovností a začlenění jedinců a sociálních skupin prostřednictvím sociálních práv občanství.

Liberální koncepce neboli paradigma specializace, pokládá za nejzávažnější problém, jenž je příčinou sociální exkluze, projevy diskriminace a dalších překážek zamezujících volný přístup všem členům společnosti k účasti na významných společenských sférách, zejména k participaci na trhu práce. Odstraněním diskriminace (například tzv. afirmativními akcemi) a různých překážek by měla být zajištěna volná směna mezi jednotlivými sférami a rovnost příležitostí pro všechny participovat na hlavních oblastech a zdrojích společnosti. V kontextu liberálního myšlení je odmítána role státu při začleňování jedinců do společnosti, kterou naopak sociálnědemokratická koncepce považuje za centrální. Liberální paradigma ovšem dostatečně nezohledňuje zakotvení jedince ve společnosti utvářené určitými připsovanými charakteristikami a sociálním postavením, které zaujímá. Představu sociální integrace tudíž spojuje s individuálními schopnostmi jedince podporovanými principem rovných příležitostí

²² Sociální dimenzi vyloučení částečně reflektuje také další evropský přístup, sociálně integrační diskurs vycházející z francouzské tradice, jehož představitelem je např. Paugam.

ve smyslu stejného zacházení, přičemž nereflektuje fakt, že při existenci strukturálně vytvářených znevýhodnění jedinci nemohou se stejnými šancemi uplatnit své schopnosti a využít tak formálně deklarované rovné příležitosti.

Dalším rozlišujícím rysem mezi jednotlivými přístupy, vedle toho, jaký je předmět jejich pozornosti (tj. ekonomické nerovnosti, chudoba nebo širší pojetí sociálního vyloučení), je otázka příčin vzniku a existence sociálního vyloučení či chudoby. Kulturní přístup *underclass* se jednoznačně přiklání k perspektivě nahlížející postavení některých jedinců na „dně“ či na „okraji“ společnosti jako důsledkem chování, postojů a charakteristik samotných jedinců, kteří jsou za nepříznivou životní situaci, v níž se nacházejí, sami zodpovědní. Tento koncept a zejména související koncept kultury chudoby může být jako deskriptivní nástroj částečně přínosný v tom, že ukazuje, jak takový život v chudobě vypadá a jaké jsou konkrétní strategie a adaptace aktérů na toto vyloučení z žádoucího standardu společnosti. V konkrétním případě výzkumu marginalizovaných, chudých a vyloučených sociálních skupin, jakými jsou například etnické menšiny často sociálně izolované a prostorově koncentrované v určitých „komunitách“, se potom nabízí spíše spojení této popisné roviny kulturního přístupu, který sleduje adaptaci na vnější podmínky a vliv faktorů, které zabraňují začlenění na úrovni samotných aktérů či jejich subkultury, s analytickými modely strukturálních přístupů, jež se zaměřují na vnější vlivy způsobující vyloučení (Toušek 2005: 21).

Nicméně neokonzervativní kulturní, behavioralistický přístup či morální diskurs *underclass* je podle mého názoru oprávněně terčem silné kritiky ze strany strukturálních směrů. Představitelé neokonzervativního přístupu obviňují sociální stát za jeho přílišnou štedrost, která jen posiluje chování a hodnoty chudých a marginalizovaných lidí. Těm jsou připisovány špatné morální charakteristiky a vlastnosti, jako neschopnost, lenost a tendence k deviantnímu chování a závislosti, která je považována za následek racionálních strategií chudých, kteří místo práce preferují život na sociální podpoře a pomoci ze strany druhých. Nicméně, jak upozornil již Merton, vždy působí rovněž strukturální a kulturní tlaky a vlivy, které člověk nemůže sám ovlivnit.

V následujících schématech na závěr zachycuji vztahy mezi jednotlivými přístupy uplatňovanými v evropském, potažmo angloamerickém prostředí. Poukazují v nich na teoretická východiska, pojetí sociálního řádu a sociální integrace.

Schéma č. 1. Evropské přístupy k sociální exkluzi, teoretická východiska a pojetí sociálního řádu a sociální integrace.

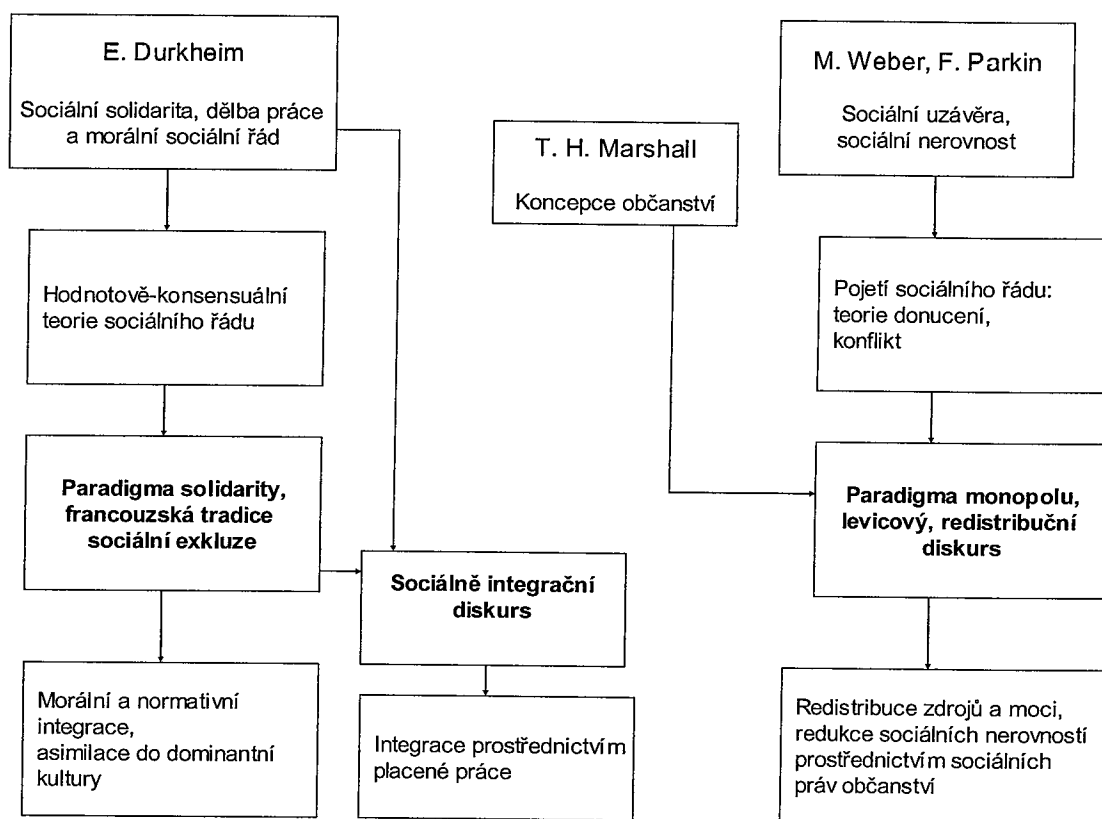
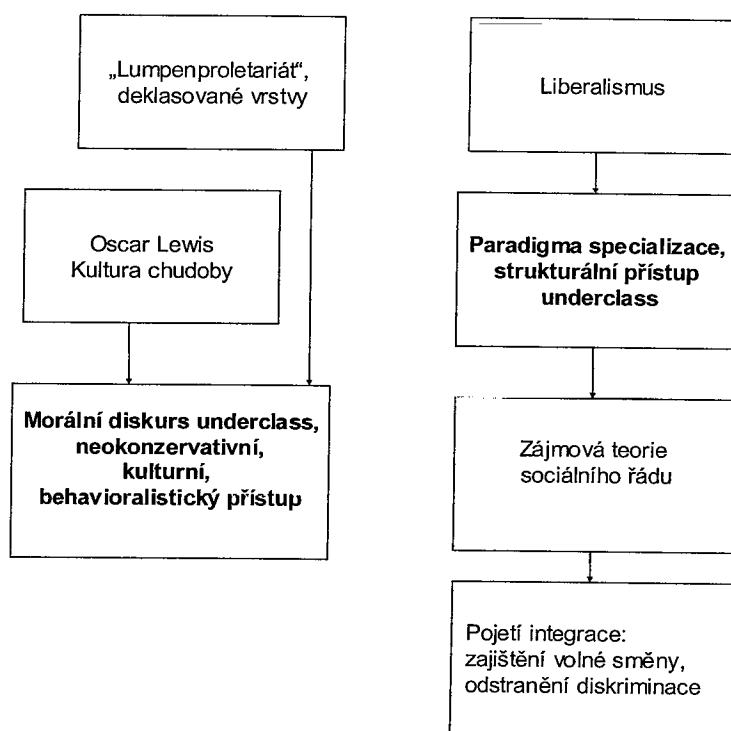


Schéma č. 2. Angloamerické přístupy k chudobě a sociálnímu vyloučení, koncept *underclass*.



Závěr

Tématem předkládané diplomové práce byl fenomén sociální exkluze, který se v současných vyspělých společnostech a rovněž v naší společnosti stal velice aktuálním problémem zejména v důsledku změn, k nimž v posledních desetiletích uvnitř globalizujících se společností dochází. Především stále rostoucí nezaměstnanost, individualizace společnosti, kulturní rozmanitost či hodnotový pluralismus představují hlavní procesy, které jsou doprovázeny projevy sociálního vyloučení.

V první kapitole docházím k závěru, že sociální problémy jakými jsou chudoba, sociální a ekonomické nerovnosti a výskyt marginalizovaných a vyloučených jedinců a sociálních skupin, představují hrozbu sociální soudržnosti a stability společnosti a odhalují nesoulad mezi hlásanými demokratickými ideály a faktickým stavem společnosti, který se vyznačuje stále rostoucími nerovnostmi. Také v České republice lze v posledních patnácti letech zaznamenat procesy společenské diferenciaci, které ústí do situace, kdy mezi jedinci vznikají nepřekročitelné bariéry vyplývající z jejich různého (nerovného) postavení a přístupu k důležitým zdrojům. Sociální polarizace společnosti na skupiny privilegovaných a na druhém konci znevýhodněných jedinců pak následně vede ke vzniku společenských konfliktů a sociálního napětí.

V další části jsem podrobněji vysvětlila, jak je pojem sociální exkluze a proces, který je takto označován, definován. Zaměřila jsem se rovněž na historické kořeny pojmu sociální exkluze, které lze hledat především v teoriích sociální uzavěry rozpravované Maxem Weberem a dále Frankem Parkinem. Pro ucelení problematiky jsem rovněž zmínila koncept anomie Roberta K. Mertona, kterým je možné částečně vysvětlit některé aspekty zejména konceptu *underclass* a kultury chudoby. Ze současné perspektivy jsem reflektovala pojetí sociální exkluze jako multidimenzionálního procesu. Zohlednění multidimenzionálního charakteru procesu sociálního znevýhodňování odráží paradigmatický posun od konceptu chudoby ke komplexnějšímu konceptu sociální exkluze, který je v současné době uplatňován zejména v rámci diskursu Evropské unie. V jeho rámci je reflektován fakt, že se sociální exkluze může projevovat v různých dimenzích života jedince; lze hovořit o sociální a kulturní exkluzi, ekonomické, symbolické, prostorové a komunitní exkluzi či exkluzi politické. Předmětem zkoumání sociální exkluze tudíž v současnosti není

pouze chudoba nebo materiální deprivace, ale rovněž sociální a kulturní formy znevýhodnění, například nesdílení kulturního a sociálního kapitálu společnosti, tj. neadekvátní přístup ke vzdělání, sociální izolace a nedostačující sociální sítě podpory apod. V závěru kapitoly jsem se zabývala srovnáním sociální exkluze s koncepty chudoby, deprivace a sociální inkluze.

V poslední kapitole jsem se zaměřila na nejvýznamnější teoretické přístupy (v některých případech rovněž s přesahem k analytickým modelům sloužícím k empirickému výzkumu sledovaného fenoménu), které jsem na závěr porovnávala a rovněž kriticky zhodnotila. Jednotlivé koncepce se odlišují zejména ve dvou základních bodech: za prvé různě definují svůj předmět, tj. sociální problémy, kterými se zabývají, a za druhé různě identifikují příčiny vzniku takto vymezených sociálních problémů. Kulturní přístup *underclass*, který zdůrazňuje individuální vlastnosti a chování a příčinu nachází v individuálních hodnotách a strategiích adaptace samotných aktérů, a koncept kultury chudoby, se stejně jako liberální přístupy, které naopak zkoumají strukturální vlivy, zaměřují zejména na problém chudoby (v americkém prostředí) a ekonomické nerovnosti či otázku nezaměstnanosti (v evropském prostředí). Za nejpřínosnější ovšem považuji koncept sociální exkluze vycházející z teorie sociální uzávěry Webera a Parkina a sociálnědemokratického myšlení, který poukazuje na multidimenzionální charakter sociálních nerovností a vyžaduje jejich radikální redukci prostřednictvím (zejména sociálních) práv občanství. Tento přístup, jak jsem uvedla, je přínosný zejména tím, že svou pozornost soustředí rovněž na jiné než pouze socioekonomické formy znevýhodnění. Jak správně upozorňuje Nancy Fraser, v současných společnostech vyznačujících se hodnotovou pluralitou již nestačí náprava ekonomických znevýhodnění spočívajících zejména v nerovné distribuci materiálních zdrojů. Vedle těchto nespravedlností je třeba zohlednit rovněž nespravedlnosti zakořeněné kulturně, tj. zneuznání kulturních a sociálních odlišností definovaných kategoriemi genderu, rasy, sexuality apod. Paradigma monopolu ale zároveň podle mého názoru představuje kritickou alternativu zejména kulturnímu konceptu *underclass* zjednodušeně svalujícímu vinu za marginalizované postavení či extrémní sociální vyloučení na samotné jedince, které identifikuje jako přítěž společnosti. Důrazem na pozitivní funkci sociálního státu při eliminaci sociálního znevýhodnění se toto levicové paradigma rovněž staví proti

liberálním přístupům, které nápravu spatřují pouze v afirmativním odstranění diskriminace na trhu práce.

Stav současných společností neustále dokazuje nutnost zabývat se sociálními jevy a procesy, které zapříčiňují sociální znevýhodnění některých jedinců a sociálních skupin a jejichž teoretické zakotvení a vymezení, stejně jako identifikace jejich příčin bylo předmětem této diplomové práce. Ve společnosti stále viditelnější problém sociální exkluze představuje téma, jenž by nemělo zůstat stranou pozornosti jak na úrovni vědeckého zkoumání, tak v sociální a politické praxi.

Literatura

- Andersen, J. 1999. „Post-industrial Solidarity or Meritocracy?“ *Acta Sociologica*, Vol. 42: 375-385.
- Andersen, J., J. E. Larsen. 1995. „The Underclass Debate – a Spreading Disease?“ Pp. 147-182 in Mortensen, N. (ed.), *Social Integration and Marginalisation*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Atkinson, R. 2000. „Občanství a boj proti sociální exkluzi v kontextu reformy sociálního státu.“ Pp. 47-63 in *Sociální exkluze a nové třídy, Sociální studia 5*. Brno: Masarykova univerzita.
- Atkinson, T. a kol. 2002. *Social Indicators. The EU and Social Inclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Barry, B. 2002. „Social Exclusion, Social Isolation, and the Distribution of Income.“ Pp. 13-29 in Hills, J., J. Le Grand, D. Piachaud (eds.), *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Barša, P. 1999. *Politická teorie multikulturalismu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Berghman, J. 1995. „Social exclusion in Europe: policy context and analytical framework.“ Pp. 10-28 in Room, G. (ed.), *Beyond the threshold. The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Burchardt, T., J. Le Grand, D. Piachaud. 2002. „Introduction.“ Pp. 1-12 in Hills, J., J. Le Grand, D. Piachaud (eds.), *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Burchardt, T., J. Le Grand, D. Piachaud. 2002. „Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure.“ Pp. 30-43 in Hills, J., J. Le Grand, D. Piachaud (eds.), *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Byrne, D. 1999. *Social Exclusion*. Buckingham: Open University Press.

- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava: Archa.
- Durkheim, E. 2004. *Společenská dělba práce*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Fraserová, N., A. Honneth. 2004. *Přerozdělování nebo uznání?* Praha: Filosofia.
- Fraser, N., 2004. „Democratic Justice in a Globalizing Age: Thematizing the Problem of the Frame“. Nepublikovaná přednáška přednesená dne 22. 5. 2004 v Praze na konferenci Philosophy and Social Science.
- Giddens, A. 2001. *Třetí cesta*. Praha: Mladá fronta.
- Goodin, R. E. 2000. „Inkluze a exkluze.“ Pp. 19-41 in *Sociální exkluze a nové třídy, Sociální studia 5*. Brno: Masarykova univerzita.
- Kabeer, N. 2000. „Social exclusion, poverty and discrimination: towards an analytical framework.“ *IDS Bulletin*, Vol. 31, No. 4.
- Koller, P. 1997. „Pojetí společnosti a spravedlnost.“ Pp. 83-107 in *Spor o spravedlnost*. Praha: Filosofia.
- Kotýnková, M. 2000. „Rozsah a průběh sociálního vyloučení v české společnosti.“ Pp. 115-125 in *Sociální exkluze a nové třídy, Sociální studia 5*. Brno: Masarykova univerzita.
- Lewis, O. 1966. *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House.
- Levitas, R. 1999. „New Labour and Social Exclusion.“ www.psa.ac.uk/cps/1999/levitas.pdf
- Levitas, R. 2004. „Let's Hear it for Humpty: Social Exclusion, the Third Way and Cultural Capital.“ *Cultural Trends*, Vol. 13(2), No. 50: 41-56.
- Librová, H. 2002. „Marginalita, sociální vyloučení a ekologicky příznivý způsob života.“ Pp. 77-92 in Sirovátka, T. (ed.), *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita a nakladatelství Georgetown.

- Machonin, P. 2002. „Proměny sociálních nerovností v postsocialistické transformaci středoevropského typu a jejich možné teoretické implikace.“ Pp. 11-30 in Mansfeldová, Z., M. Tuček (eds.), *Současná česká společnost. Sociologická studie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Marada, R. 2000. „Sociální exkluze – v průsečíkú myšlenkových tradic.“ Pp. 9-16 in *Sociální exkluze a nové třídy, Sociální studia 5*. Brno: Masarykova univerzita.
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mareš, P. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis*, Vol. 36, No. 3: 285-297.
- Mareš, P. 2002. „Marginalizace, sociální vyloučení.“ Pp. 9-23 in Sirovátka, T. (ed.), *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita a nakladatelství Georgetown.
- Mareš, P. 2004. „Sociální exkluze a inkluze.“ Pp. 15-29 in Sirovátka, T. (ed.), *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních věd: Georgetown.
- Mareš, P., T. Sirovátka (eds.). 2003. *Trh práce, nezaměstnanost, sociální politika*. Brno: Masarykova univerzita.
- Marshall, T. H. 1977. *Class, Citizenship and Social Development*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Massey, D. S., N. A. Denton. 1993. *American Apartheid. Segregation and the Making of the Underclass*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Matějů, P., K. Vlachová a kol. 2000. *Nerovnost, spravedlnost a politika. Česká republika 1991-1998*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Merton, R. K. 2000. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mortensen, N., G. Olofsson. 1995. „Introduction: Context and Perspectives for Contemporary Research on Differentiation and Integration.“ Pp. 9 – 17 in Mortensen, N. (ed.), *Social Integration and Marginalisation*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

- Murray, Ch. 1998. *Příliš mnoho dobra. Americká sociální politika 1950-1980*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Parkin, F. 1979. *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. Cambridge: University Press.
- Paugam, S. 1995. „The spiral of precariousness: a multidimensional approach to the process of social disqualification in France.“ Pp. 49-79 in Room, G. (ed.), *Beyond the threshold. The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Rabušic, L. 2000. „Koho Češi nechtějí? O symbolické sociální exkluzi v České společnosti.“ Pp. 67-84 in *Sociální exkluze a nové třídy, Sociální studia 5*. Brno: Masarykova univerzita.
- Room, G. 1999. „Social exclusion, solidarity and challenge of globalization.“ *International journal of social welfare* 8: 166-174.
- Sedláková, L. 2002. „Proměny hranic v moderní společnosti: od marginality k marginalizaci, od inkluzivní k exkluzivní společnosti“ Pp. 25-37 in Sirovátka, T. (ed.), *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita a nakladatelství Georgetown.
- Sen, A. 2000. *Social Exclusion: concept, application, and scrutiny*. Social Development Papers, No. 1. Manila: Asian Development Bank.
- Swartz, D. 1990. „Social Closure: The Theory of Monopolization and Exclusion (Book).“ *American Journal of Sociology*, Vol. 96, No. 2: 480-482.
- Silver, H. 1994. „Social exclusion and social solidarity: Three paradigms.“ *International Labour Review*, Vol. 133: 531-578.
- Silver, H., S. M. Miller. 2003. „Social Exclusion. The European Approach to Social Disadvantage.“ *Indicators*, Vol. 2, No. 2: 1-17.
- Sirovátka, T. 1997. *Marginalizace na pracovním trhu. Příčiny diskvalifikace a selhávání pracovní síly*. Brno: Masarykova univerzita.

- Sirovátka, T. 2003. „Politika pracovního trhu a sociální inkluze“. Pp. 87-105 in *Sociální inkluze, Sociální studia 9*. Brno: Masarykova univerzita.
- Somerville, P. 1998. „Explanations of Social Exclusion: Where Does Housing Fit in?“. *Housing Studies*, Vol. 13, No. 6: 761-780.
- Todman, L. C. 2004. „Reflections on Social Exclusion: What is it? How is it different from U.S. Conceptualizations of Disadvantage? And, why Americans might consider integrating it into U.S. social policy discourse.“ www.uic.edu/cuppa/cityfutures/papers/webpapers/cityfuturepapers/session2_3/2_3reflections.pdf
- Toušek, L. 2005. „Kultura chudoby, underclass a sociální vyloučení.“ In Hirt, T., M. Jakoubek (eds.), *Romové v osidlech sociálního vyloučení*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk (v tisku).
- Valentová, M. 2003. *Evropský sociální monitoring: jak uchopit sociální kvalitu*. Praha: VÚPS a Brno: Výzkumné centrum.
- Večerník, J. 2002. „Sociální problémy a sociální struktura: latentní konflikty a pasti v České republice po roce 1989.“ Pp. 44-66 in Mansfeldová, Z., M. Tuček (eds.), *Současná česká společnost. Sociologické studie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Večeřa, M. 1996. *Sociální stát: východiska a přístupy*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Velký sociologický slovník I., II.* 1996. Praha: Karolinum (v textu VSS).
- Walker, R. 1995. „The dynamics of poverty and social exclusion.“ Pp. 102-128 in Room, G. (ed.), *Beyond the threshold. The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Weber, M. 1961. „Class, Status, Party.“ In Bendix, R., S. M. Lipset (eds.), *Class, Status and Power*. Glencoe: Free Press.